

Τ.Ε.Ι: ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ –ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ
ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Πτυχιακή εργασία
Του σπουδαστή
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΜΑΡΙΑΡΗ Α.Μ. 7744

Επιβλέπων καθηγητής:
ΝΤΟΒΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....σελ.4

Εισαγωγή.....σελ.5

- Ιστορική αναδρομή της ελληνικής οικονομίας
- Λίγα λόγια για τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Κεφάλαιο 1^ο σελ.19

Η Ελληνική οικονομία πριν από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο :

- Η αγροτική μεταρρύθμιση
- Βασικά προβλήματα της οικονομίας
- Ο μηχανισμός της οικονομικής κρίσης
- Συνέπειες

Κεφάλαιο 2^ο σελ.29

Η Ελληνική πολεμική οικονομία και κοινωνία:

- Οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες λίγο πριν από το 1940
- Η οικονομία κατά τη διάρκεια της κατοχής
- Η οικονομική κατάρρευση
- Συνέπειες κατοχής

Κεφάλαιο 3^ο σελ.45

Η Ελληνική οικονομία και κοινωνία μετά τη Κατοχή και τα κατοχικά δάνεια.

- Η Ελληνική οικονομία και κοινωνία μετά την κατοχή
- Οι αντιστασιακές οργανώσεις
- Ο εμφύλιος πόλεμος
- Τα κατοχικά δάνεια

Επίλογος.....σελ.59

Βιβλιογραφία.....σελ.61

Εξωτερικοί σύνδεσμοι.....σελ.63

Φωτογραφικό υλικό.....σελ.64

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να καταδειχθεί η πορεία της ελληνικής οικονομίας πριν, και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου πολέμου.

Η άντληση των απαραίτητων για την εκπόνηση της παρούσας πτυχιακής στοιχείων έγινε με δευτερογενή έρευνα (έρευνα αρχείου) στις βιβλιοθήκες του ΤΕΙ Μεσολογγίου και του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, της Βαλβείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Μεσολογγίου και στο διαδίκτυο. Η εργασία αναπτύσσεται σε τρία κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα γίνει σύντομη ιστορική αναδρομή της ελληνικής οικονομίας από το τέλος της επανάστασης του 1821 μέχρι και το 1940. Θα γίνει αναφορά στα βασικά προβλήματα της οικονομίας αλλά και στους τρόπους αντιμετώπισης τους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα γίνει εκτενής αναφορά στο ρόλο της οικονομίας κατά τη διάρκεια του Παγκόσμιου πολέμου. Πως εξελίχθηκε και πως φτάνει στη κατάρρευση της κατά τη διάρκεια της κατοχής.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά στην ελληνική οικονομία και κοινωνία όπως μας παρουσιάζεται από τις πηγές μας αμέσως μετά τη κατοχή και θα γίνει λόγος για τα Κατοχικά δάνεια και τη σπουδαιότητα αυτών. Η εργασία ολοκληρώνεται με τον επίλογο, πλαισιώνεται από τις παραπομπές στις αντίστοιχες πηγές και συνοδεύεται από την σχετική βιβλιογραφία.

Επιπλέον παρατίθεται φωτογραφικό υλικό και διαγράμματα που παρουσιάζουν την τότε οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ιστορική αναδρομή της ελληνικής οικονομίας

Η οικονομική ιστορία του Ελληνικού κράτους και το πως αυτή διαγράφηκε μέχρι και το 1945, και λίγο αργότερα, παρουσιάζει τεράστιο ενδιαφέρον. Ας κάνουμε μια σύντομη αναδρομή στην οικονομική εξέλιξη του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους μετά την επανάσταση του 1821 μέχρι και το 1922 που σημειώθηκε η Μικρασιατική καταστροφή.

Μετά την Επανάσταση οι Έλληνες προσπάθησαν να οικοδομήσουν το μέλλον τους με βάση τα επιτεύγματα του Αγώνα, ενώ ταυτόχρονα αγωνίζονταν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που είχαν επισωρευτεί. Αμέσως μετά την απελευθέρωση η οθωμανική κηδεμονία αντικαταστάθηκε από το ευρωπαϊκό σύστημα που έγινε τώρα το κέντρο γύρω από το οποίο έπρεπε να περιστρέφονται όλες οι ελληνικές υποθέσεις. Τα δάνεια που χρειαζόταν το νεοσύστατο κράτος για να ξεπεράσει την οικονομική του καχεξία, έπρεπε να έχουν τις εγγυήσεις τους. Η δημιουργία εθνικής οικονομίας αποτέλεσε σταθερή επιδίωξη όλων των κοινωνικών ομάδων.

Το κράτος διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στη διαδικασία, με την πολιτική του στο διοικητικό και δημοσιονομικό τομέα, με τη δημιουργία μίας υποτυπώδους υλοτεχνικής υποδομής αλλά και με επιτυχημένες εμπορικές συμφωνίες με Ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι κατάφερε να επιτύχει την οικονομική ανάπτυξη που ενώ προχωρούσε με αργούς ρυθμούς έγινε αισθητή μετά το 1860. Συστατικά στοιχεία αυτής της ανάπτυξης ήταν η δημιουργία του εμπορικού στόλου, η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών και η αύξηση της αγροτικής παραγωγής.¹ Η οικονομική άνοδος της Ελλάδας, όσο μέτρια κι αν ήταν συγκρινόμενη με την ανάπτυξη των Δυτικών χωρών, σημείωσε ωστόσο πραγματική πρόοδο και προετοίμασε την είσοδο της ελληνικής οικονομίας στην καπιταλιστική της μορφή.

Από το 1880 και μετά οι δομές της χώρας υφίστανται βαθύτατες αλλοιώσεις και εμφανίζεται μια αναπτυξιακή και ανορθωτική πολιτική που επιδιώκει την οικονομική μεταμόρφωση. Την εποχή αυτή το οικονομικό σύστημα της Ελλάδας κάνει μια σειρά από προσπάθειες να συντονιστεί με τη διεθνή καπιταλιστική οικονομία. Η βιομηχανική ανάπτυξη, η επιτάχυνση της αστικοποίησης, οι μετεξελίξεις στον καταμερισμό της εργασίας, η ταχεία αύξηση της νομισματικής

---

¹ Εγκυκλοπαίδεια ΠΑΠΥΡΟΣ-LAROUSSE BRITANNICA τόμος Ελλάς 2

ρευστότητας, η ταχύτητα αύξησης των εξαγωγών της σταφίδας, ο πολλαπλασιασμός των τραπεζοπιστωτικών ιδρυμάτων είναι οι ποιοτικοί σχηματισμοί που καταμαρτυρούν τις βαθιές τομές που συντελούνται στην αποδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και μεταλλάσσουν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας.² Η ελληνική οικονομία οδεύει προς τον 20ο αιώνα με νέες ανορθωτικές εντάσεις.

Το τμήμα των Βαλκανίων που αποτέλεσε το νέο Ελληνικό κράτος αποτελούσε τυπική εκδοχή μεσογειακής οικονομίας. Τοπικές ανοικτές οικονομίες, κοινωνίες κινητικές, με τις ιδιαίτερες πτυχές, ιδίως σε θεσμικό και πολιτισμικό επίπεδο, που είχε διαμορφώσει η μακραίωνη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ένα χαρακτηριστικό των εδαφών που περιήλθαν στο νεοελληνικό κράτος ήταν ότι δεν περιλάμβαναν κανένα από τα αστικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου. Το Ναύπλιο, η Αθήνα, η Πάτρα αλλά και νέες πόλεις, όπως η Ερμούπολη και ο Πειραιάς θα επωμιστούν το βάρος της αναδιοργάνωσης τη οικονομίας και των κοινωνικών μετασχηματισμών.

Στην οικονομία του Ελληνικού Βασιλείου κυριαρχεί ο αγροτικός χώρος, με πρωταγωνιστή την κορινθιακή σταφίδα. Το εμπόριο εξακολουθούσε να είναι ο προνομιακός χώρος δράσης των Ελλήνων επιχειρηματιών. Η χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής μέσω δανεισμού και η ναυτιλία απασχολούσαν τα εγχώρια κεφάλαια, ενώ τα κεφάλαια της Διασποράς περιορίζονταν στον ευεργετισμό. Ο ρόλος του κράτους στην οικονομία αυτή ήταν σημαντικός μέσω του φορολογικού μηχανισμού και των κρατικών δαπανών.

Μια δαπανηρή εξωτερική αλυστροτική πολιτική, ο αποκλεισμός από τον εξωτερικό δανεισμό λόγω αδυναμίας αποπληρωμής των δανείων της Επανάστασης, η καθυστέρηση στην είσπραξη φόρων, κατέστησαν το ελληνικό κράτος εξαρτημένο από τον εξωτερικό δανεισμό και φειδωλό στη χρηματοδότηση των απαραίτητων δημοσίων έργων. Ωστόσο, το κράτος αυτό τοποθετήθηκε με αποφασιστικότητα στην τροχιά του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, στη στήριξη της βιομηχανίας και τη δημιουργία νέων πόλεων.

Η ελληνική οικονομία βασιζόταν κυρίως στην αγροτική παραγωγή, που αποτελούσε το βασικό συντελεστή του εθνικού εισοδήματος και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έφταναν το 46% του εδάφους. Το δεύτερο σημαντικό γνώρισμα της αγροτικής οικονομίας ήταν το μεγάλο ποσοστό της κρατικής ιδιοκτησίας. Το

---

² Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.

ελληνικό κράτος εθνικοποίησε τις οθωμανικές γαίες αλλά, αφού διέθεσε ένα πολύ περιορισμένο μέρος τους σε πρώην αγωνιστές, διατήρησε σχεδόν το σύνολο στη δική του ιδιοκτησία. Άφησε όμως την *de facto* χρήση και την ελευθερία μεταβίβασης μεταξύ ιδιωτών, των εθνικοποιημένων γαιών στους αγροτικούς πληθυσμούς, επιβάλλοντας ως ανταπόδοση έναν επιπρόσθετο φόρο επί της παραγωγής. Εθνική γη λοιπόν για όλους, έναντι ιδιαίτερων φόρων· λύση που δημιουργούσε ένα καθεστώς μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας (κατά μέσο όρο 30 στρ.).

Η γεωργία είχε υποστεί σημαντικές καταστροφές κατά τη διάρκεια του Αγώνα και της εμφύλιας διαμάχης. Το τέλος της Επανάστασης βρήκε τον αγροτικό πληθυσμό σε κατάσταση παραγωγικής ένδειας. Το κεφάλαιο που είχε υποστεί τις σημαντικότερες καταστροφές ήταν το ζωικό. Η κτηνοτροφία όμως γρήγορα αποκαταστάθηκε και συνέβαλε στην παραγωγή του εθνικού πλούτου σχεδόν ισάξια με τις εμπορευματικές καλλιέργειες. Με την αποκατάσταση της ειρήνης οι αγρότες μπόρεσαν να αφιερωθούν πλέον στην καλλιέργεια της γης.³ Τα γεωργικά προϊόντα παράγονταν σε σημαντικές ποσότητες ώστε να καλύπτουν τις εσωτερικές καταναλωτικές ανάγκες και να εξάγονται τα πλεονάσματά τους στο εξωτερικό· η αυτοκατανάλωση καθόριζε το βαθμό εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής.

Στη γεωργία όπως και στην κτηνοτροφία παρατηρούμε μια εντυπωσιακή ποσοτική ανάπτυξη. Η παραγωγή ιδίως των δημητριακών διπλασιάστηκε και έφτασε το 1860 να καλύπτει το 80% των καλλιεργούμενων εδαφών. Αλλά η συμμετοχή τους στη συνολική αξία της αγροτικής παραγωγής περιοριζόταν στο 39%. Το πρόβλημα οφειλόταν κυρίως στις πρωτόγονες μεθόδους σιτοκαλλιέργειας. Στις περισσότερες περιοχές της χώρας το ησιόδειο άροτρο είναι το μόνο που χρησιμοποιείται, ακόμα και στον προχωρημένο 19ο αιώνα. Οι συνθήκες αυτές οδηγούσαν τους ακτήμονες, ακόμα και τους μικροϊδιοκτήτες σε μια μόνιμη απειλή σιτοδείας ή και λιμού και τους εξωθούσαν στην αποδημία.

Η πιο σημαντική αναδιάρθρωση αφορούσε στην ανάπτυξη εμπορευματικών καλλιεργειών. Τα αμπέλια, η σταφίδα, το λάδι, ο καπνός, τα σύκα και το βαμβάκι μεταξύ άλλων, το 1860 κάλυπταν το 20% των καλλιεργούμενων εδαφών. Με εξαίρεση τη σταφίδα και τα ξερά σύκα που παράγονταν αποκλειστικά για να πουληθούν στις αγορές, οι καλλιεργητές πωλούσαν μόνο τα πλεονάσματα των

---

³ Σπ. Λιναρδάτου: «Ο πόλεμος του 1940- 41 και η μάχη της Κρήτης», εκδόσεις «διάλογος», τόμος Β' σελ. 296

προϊόντων, αφού είχαν αφαιρέσει τις ποσότητες που προορίζονταν για αυτοκατανάλωση.

Οι αγρότες καλλιεργούσαν τη γη με πρωτόγονες τεχνικές και υποτυπώδη εξοπλισμό. Μετά την αφαίρεση των σπόρων και του προϊόντος που χρειαζόταν για τη συντήρηση των καλλιεργητών, τους απόμεινε ελάχιστο πλεόνασμα για να βελτιώσουν τις συνθήκες παραγωγής. Το χρήμα για τον αγροτικό πληθυσμό ήταν σπάνιο αγαθό. Παρά τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν με την ίδρυση του Ελληνικού κράτους και παρά την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, οι αγροτικές οικογένειες αναπαρήγαν τις παλιές σχέσεις δανεισμού με ιδιώτες, συνήθως εμπόρους, οι οποίοι ασκούσαν το αποδοτικό επάγγελμα του τοκογλύφου αποσπώντας από τους γεωργούς επιτόκιο που κυμαινόταν συνήθως μεταξύ 15% και 45%. Το Ελληνικό κράτος που δεν αγνοούσε τα δίκτυα του δανεισμού και τις επιπτώσεις τους στην παραγωγή και στο εμπόριο, προχώρησε στη δημιουργία μίας ελληνικής τράπεζας.

Η Εθνική Τράπεζα ιδρύθηκε το 1841. Ρητός στόχος της ήταν η διοχέτευση στην αγορά χαμηλότοκων δανείων για το εμπόριο και την αγροτική παραγωγή. Για τούτο η Τράπεζα πριμοδοτήθηκε με το προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων. Τα χαμηλότοκα δάνεια δεν τα καρπώθηκαν οι μικροκαλλιεργητές, αλλά οι μικρέμποροι επιτέλους μπόρεσαν να βρουν χαμηλότοκα δάνεια με ετήσιο επιτόκιο 8-10%.

Τέλος, η Εθνική Τράπεζα άρχισε να δανείζει και το ίδιο το κράτος, και να επεκτείνει τις δραστηριότητές της εκτός από την Αθήνα, στα εμπορικά κέντρα της χώρας, δηλαδή την Πάτρα και την Ερμούπολη. Για να εδραιωθεί εκεί χρειάστηκε να παλέψει με τους τοπικούς εμπορικούς και πολιτικούς παράγοντες. Στο τέλος αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τους τοκογλύφους. Οι έμποροι και οι χρηματιστές παρέχοντας στη Τράπεζα τις απαιτούμενες εγγυήσεις, δανείζονταν τραπεζικά κεφάλαια, τα επαναδάνειζαν στους αγρότες και καρπώνονταν τη διαφορά μεταξύ του τραπεζικού επιτοκίου και της τοκογλυφίας.⁴ Η πολιτική αυτή επέτρεψε στους τοκογλύφους να διατηρήσουν τον έλεγχο της αγοράς, χρησιμοποιώντας τραπεζικά κεφάλαια και ο αρχικός σκοπός της Τράπεζας να χρηματοδοτήσει την παραγωγή και να σπάσει το δανειστικό μονοπώλιο των τοκογλύφων, εγκαταλείφθηκε.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα χαρακτηριστικά της οικονομίας του υπό κατασκευή Ελληνικού κράτους ήταν η τεράστια ανάπτυξη του εμπορίου, το οποίο αναπτύχθηκε με γοργότερο ρυθμό από τον αντίστοιχο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών.

---

⁴ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.

Η εύρυθμη λειτουργία του εμπορίου εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη φορολογία, το ταχυδρομείο, το τηλεγραφικό δίκτυο, την εμπορική νομοθεσία και την υλοτεχνική υποδομή. Νέες ρυθμίσεις προωθούσαν την εύρυθμη λειτουργία των Εμποροδικείων ενώ παράλληλα οργανώθηκαν τα Εμπορικά Επιμελητήρια (1836).

Μετά το 1835, το κράτος άρχισε να συνάπτει εμπορικές συνθήκες με άλλα κράτη. Η επιβολή του νόμου του εμπορίου συναντούσε εσωτερικές αντιστάσεις καθώς η ληστεία, η πειρατεία, το λαθρεμπόριο εξακολουθούσαν να ταλανίζουν την καθημερινή ζωή. Στην Ελλάδα δεν υπήρχαν απαγορευτικοί όροι ούτε ιδιαίτερα υψηλοί δασμοί στη διακίνηση των εισαγομένων ή εξαγομένων προϊόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του θεσμικού πλαισίου του εμπορίου είναι τα διαπύλια τέλη που θεσπίστηκαν το 1847. Η προώθηση των προϊόντων στο εσωτερικό της χώρας γινόταν με τις εσωτερικές εμποροπανηγύρεις ή ζωοπανηγύρεις. Το 1862 λειτουργούσαν 22 πανηγύρια στην Πελοπόννησο και στη Στερεά, ενώ την επομένη δεκαετία είχαν διπλασιαστεί.⁵

Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα η Βρετανία ήταν η κύρια εμπορική δύναμη στην Ευρώπη με δεύτερη τη Γαλλία, όσον αφορά το μέγεθος των συνολικών εξαγωγών. Η Ελλάδα με μια αναιμική ποικιλία αγροτικών προϊόντων, με εξαίρεση τη σταφίδα, δεν παρουσίασε πλεονασματικό ισοζύγιο σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα. Τα προϊόντα που εξαγόταν ήταν αποκλειστικά σχεδόν αγροτικά και η σταφίδα αποτελούσε το σπουδαιότερο είδος ανάμεσα στις εξαγωγές, ενώ το σιτάρι το κυριότερο εισαγωγικό είδος.

Ένα από τα βασικά επίδικα ζητήματα του 19^{ου} αιώνα, που επηρέασε την πορεία της εγχώριας οικονομίας, ήταν η νομική σχέση των αγροτών με τη γη που καλλιεργούσαν καθώς επίσης και η τεχνική μορφή της καλλιέργειας.⁶

Μετά την Ανεξαρτησία η γη των Οθωμανών αξιωματούχων και των θρησκευτικών ιδρυμάτων, πέρασε στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους με το δικαίωμα του πολέμου. Έτσι δημιουργήθηκαν οι Εθνικές Γαίες. Οι Έλληνες γεωργοί παρέμειναν στα κτήματα με το νέο καθεστώς και σ' αυτούς προστέθηκαν και άλλοι πρώην ακτήμονες ή καταπατητές. Αυτοί μπορούσαν να είναι μικροϊδιοκτήτες που καλλιεργούσαν τη δική τους γη, μισθωτές των εθνικών γαιών ή μορτίτες. Η καλλιέργεια της γης με πρωτόγονες τεχνικές κρατούσε την παραγωγή σε χαμηλά

⁵ Αλ. Σακελλαρίου: «*Η θέσις της Ελλάδος εις τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον*», εκδόσεις «osmos Greek- American Printing Company» Νέα Υόρκη 1944, σελ. 222- 223

⁶ Κωστής Κ., *Η οικονομική πολιτική*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Η Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996

επίπεδα. Εξ' άλλου η επιβολή ενοικίου στους καλλιεργητές μέχρι το 1871 μείωνε τη δυνατότητα για περισσεύματα. Από αυτό προκύπτει ότι οι επενδύσεις των γαιοκτημόνων και των μικροϊδιοκτητών στην αγροτική παραγωγή ήταν περιορισμένες.

Η περίοδος 1870-1909 είναι η εποχή κρίσιμων αλλαγών για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Είναι η εποχή της καπιταλιστικής οικονομίας στην Ελλάδα με βασικά γνωρίσματα την εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση, τις νέου τύπου κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Με τη ραγδαία ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου η ελληνική οικονομία ευαίσθητη στις διεθνείς διακυμάνσεις, παρακολουθούσε το διεθνή ανοδικό οικονομικό κύκλο των μέσων του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος διαγράφηκε με δύο κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας: τη Μεγάλη Ύφεση του λήγοντος 19ου αιώνα και την *belle époque*, του αρχόμενου 20^{ου} αιώνα. Οι εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας διαγράφουν δύο ευδιάκριτους κύκλους οι οποίοι συμβαδίζουν με τους κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας.

Ο πρώτος κύκλος που καλύπτει την περίοδο 1875-1898 εγκαινιάζεται με την εμπορική κρίση, απόηχο της διεθνούς ύφεσης, εξελίσσεται με τη διακοπή των ανταλλαγών στην ανατολική Μεσόγειο, λόγω του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1876-1878), η επακόλουθη ύφεση διακόπτεται τα έτη 1880-1882, και η περίοδος των ανωμαλιών ολοκληρώνεται με την πτώχευση του 1893 και την κατάρρευση του σταφιδεμπορίου, ενώ οι απόηχοι της ύφεσης φτάνουν ως τον πόλεμο του 1879. Στην περίοδο αυτή δεσπόζει η φυσιογνωμία του Χαρίλαου Τρικούπη.

Ο δεύτερος κύκλος, που χαρακτηρίζεται η *belle époque* του ελληνικού κράτους, εγκαινιάζεται με την τακτοποίηση της δημοσιονομικής εκκρεμότητας, με την εγκατάσταση Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, ενώ η ανάκαμψη γίνεται αισθητή σε όλους τους τομείς στα τελευταία χρόνια του 19^{ου} αιώνα.

Την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα καταγράφονται κάποιες οικονομικές διαταραχές και ο κύκλος κλείνει με μια εκτεταμένη κοινωνικό-πολιτική αναταραχή: το κίνημα στο Γουδί, το 1909.⁷ Η εδαφική επέκταση συνοδεύεται από μια σειρά μεταρρυθμίσεις στον κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό τομέα, οι οποίες σημειώνονται μετά το κίνημα στο Γουδί και εκφράζονται πολιτικά από τη βενιζελική παράταξη εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων δημιουργήθηκε το κοινωνικό ρήγμα, το οποίο εκδηλώθηκε με τον Εθνικό Διχασμό, την εποχή που η χώρα εισερχόταν στο στρόβιλο του διεθνούς ανταγωνισμού και του Μεγάλου

---

⁷ «Βήμα» 11/3/1970

Πολέμου. Οι αποκλίνουσες επιλογές για τη θέση της χώρας στο διεθνές πεδίο αντανακλούν σε τελική ανάλυση διαφορετικές λογικές στην πορεία ανάπτυξης των δομών της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας.

Στα χρόνια αυτά ο πληθυσμός και η έκταση της χώρας σχεδόν διπλασιάζονται. Παράλληλα, παρατηρούνται σημαντικές μετακινήσεις ανθρώπων. Αφενός στις αρχές του αιώνα υπήρξε ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αφετέρου υπήρξε μια κίνηση προς το εσωτερικό, με την έλευση ελλήνων προσφύγων από τις περιοχές όπου διεξάγονταν πολεμικές επιχειρήσεις ή από άλλες που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο ξένων δυνάμεων.

Ο αγροτικός τομέας απασχολεί το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της χώρας. Στο πλαίσιο του εμφανίζεται το θεσσαλικό ζήτημα, που εξελίχθηκε στη σημαντικότερη κοινωνική κινητοποίηση της περιόδου με τις εξεγέρσεις της πρώτης δεκαετίας του αιώνα. Για τη λύση του αλλά και την υπέρβαση αντίστοιχων προβλημάτων που δημιουργήσε η παρουσία προσφύγων και ακτημόνων στα νέα εδάφη πραγματοποιήθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917.⁸ Στην ίδια κατεύθυνση έγιναν μια σειρά από θεσμικές καινοτομίες στον αγροτικό τομέα, όπως η ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών και Υπουργείου Γεωργίας.

Η ανάπτυξη των αστικών κέντρων προχωρά με γρήγορους ρυθμούς, αυξάνεται ο πληθυσμός τους όπως επίσης και οι δραστηριότητες που διεκπεραιώνονται στο εσωτερικό τους. Νέες μεγάλες πόλεις με παράδοση στον οικονομικό και πολιτιστικό τομέα όπως η Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα και η Καβάλα ενσωματώνονται στην ελληνική επικράτεια. Στις πόλεις συσσωρεύονται εσωτερικοί μετανάστες που συγκροτούν τα πρώτα εργατικά στρώματα.⁹

Υπάρχει σημαντικό πρόβλημα ανεργίας, στέγασης και συνθηκών υγιεινής και κάποιες ομάδες από αυτούς ζουν στο περιθώριο των δραστηριοτήτων της πόλης. Μετά το 1910 έχουμε την ανάπτυξη των πρώτων μορφών του εργατικού κινήματος, ενώ από την πλευρά του κράτους θεσπίζεται για πρώτη φορά προστατευτική κοινωνική πολιτική. Διάφορα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα, μικροεπιχειρηματιών και χαμηλόβαθμων δημόσιων υπαλλήλων εξακολουθούν να αναπαράγονται.

Την ίδια στιγμή, με όλες τις πολεμικές περιπέτειες και τις εσωτερικές κρίσεις, η Αθήνα κινείται και αυτή με τη σειρά της στο κλίμα της belle epoque. Μια νέα

⁸ «Βήμα» 11/3/1970

⁹ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992

επιχειρηματική αστική τάξη αναπτύσσεται, που τείνει να παραμερίσει τα από παλαιότερα συγκροτημένα ανώτερα αστικά στρώματα, τα παλιά «τζάκια», που σχετίζονταν άμεσα με τις κρατικές λειτουργίες.

ΔΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν η πιο εκτεταμένη γεωγραφικά και δαπανηρή σε πλουτοπαραγωγικούς πόρους ένοπλη σύγκρουση στην ιστορία της ανθρωπότητας, στον οποίο ενεπλάκη η πλειοψηφία των εθνών, που πάλευαν ταυτόχρονα σε διάφορα σημαντικά θέατρα πολέμου, και που κόστισε περίπου 55,5 εκατομμύρια ζωές. Άρχισε στις 7 Ιουλίου 1937 στην Ασία και στις 1 Σεπτεμβρίου 1939 στην Ευρώπη και τελείωσε στις 15 Αυγούστου 1945.¹⁰ «Καινοτομία» αυτού του πολέμου: Η Ατομική Βόμβα. Με το τέλος του πολέμου άρχισε ο Ψυχρός Πόλεμος εξαιτίας της γιγάντωσης της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία, παρότι νικήτριες, έχασαν το μεγαλύτερο μέρος των αποικιών τους. Τέλος, από τον πόλεμο αυτό αναδείχτηκαν ως υπερδυνάμεις οι Η.Π.Α. και η Σοβιετική Ένωση.

Μετά την λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου οι νικητές επέβαλαν με την Συνθήκη των Βερσαλλιών στην ηττημένη Γερμανία σκληρότατους όρους, με σκοπό να την γονατίσουν οικονομικά. Οι πολεμικές επανορθώσεις που επιβλήθηκαν στην Γερμανία ήταν τόσο υπέρογκες, που δημιούργησαν ένα κύμα αντιδράσεων στον Γερμανικό λαό, που πάντα πίστευε ότι δεν έχασε πραγματικά τον πόλεμο αλλά «προδόθηκε». Παράλληλα, ο κόσμος βρισκόταν σε μία οικονομική κρίση που ξεκίνησε με την κατάρρευση του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης η οποία ακολουθήθηκε από μια ταχεία κάμψη της παραγωγής, απασχόλησης και εξωτερικού εμπορίου των ΗΠΑ. Αλυσιδωτά, οι επιπτώσεις ήταν σημαντικές. Το Ηνωμένο Βασίλειο θέσπισε στην διάσκεψη της Οτάβας το σύστημα της προτίμησης στο εμπόριο με κράτη της Κοινοπολιτείας, ενώ η φασιστική Ιταλία εφάρμοσε αυστηρούς έλεγχους στην παραγωγή και προχώρησε στην στρατιωτικοποίηση της χώρας.

Η απελπισία από την οικονομική κρίση και το αίσθημα ότι οι Γερμανοί

---

¹⁰ Μάνεσης Αριστ., *Το εκπαιδευτικό έργο*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996

παρεμποδίζονταν να έχουν όλα όσα δικαιούνταν, οδήγησαν σε μια έξαρση του εθνικισμού και διευκόλυναν την άνοδο στην εξουσία του Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος NSDAP με αρχηγό τον Αδόλφο Χίτλερ.

Η πολιτική του Χίτλερ ήταν να αναδημιουργήσει την Γερμανία αποκτώντας τον αναγκαίο «ζωτικό χώρο» (Lebensraum) και να κάνει ένα ξεκαθάρισμα λογαριασμών με όλους εκείνους που θεωρούσε ότι είχαν φέρει την χώρα στην κακή αυτή κατάσταση. Το τελευταίο, πέρα από την Γαλλία, περιελάμβανε και τους Εβραίους και ήταν και το βασικό επιχείρημα του αντισημιτισμού του.

Στο ξεκίνημα της διακυβέρνησής του, ο Χίτλερ βεβαίωνε για τις ειρηνικές διαθέσεις του, αλλά στις 14 Οκτωβρίου 1933 ανακοίνωσε ότι δεν αναγνώριζε πλέον τους περιορισμούς όσον αφορά στους εξοπλισμούς που είχαν επιβληθεί στην Γερμανία και ότι ταυτόχρονα αποσυρόταν από την Κοινωνία των Εθνών. Την παραπάνω εξαγγελία συνόδευσε με προσφορά για περιορισμό των εξοπλισμών βάσει διμερούς συμφωνίας με την Γαλλία, πράγμα που προκάλεσε αβεβαιότητα για τις πραγματικές του προθέσεις. Μετά την δολοφονία του αυστριακού καγκελάριου Ένγκελμπερτ Ντόλφους εξεργάγη στην Αυστρία φιλοχιτλερικό κίνημα, και οι κινήσεις του γερμανικού στρατού δημιούργησαν υπόνοιες για ετοιμασίες επέμβασης στην Αυστρία, η οποία τελικά ματαιώθηκε από μια Ιταλική κινητοποίηση.

Σε αντίδραση προς την Γερμανική επεκτατικότητα, η Γαλλία, μέσω του υπουργού της των Εξωτερικών Λουί Μπαρτού, προσπάθησε να συνασπίσει όλα τα μέρη των οποίων τα συμφέροντα κινδύνευαν από την αναβίωση της γερμανικής ισχύος. Μετά την δολοφονία του, ο διάδοχός του Πιέρ Λαβάλ προσανατολίστηκε σε μία τετραμερή συμφωνία μεταξύ Γαλλίας, Γερμανίας, Μεγάλης Βρετανίας και Ιταλίας. Αυτό, όμως, ευνοούσε τα ιταλικά σχέδια για επίθεση κατά της Αιθιοπίας. Ο ηγέτης της Ιταλίας, Μουσσολίνι, πέτυχε γαλλοϊταλική συμφωνία που του έδινε ελευθερία δράσης στην Αιθιοπία.¹¹

Η Ιαπωνία από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε ξεκινήσει μια επέκταση βασισμένη στην εκβιομηχανοποίηση και τον εκσυγχρονισμό της. Το 1905 νίκησε την Ρωσία και το 1910 κατέλαβε την Κορέα και την έκανε αποικία της. Η πορεία εκδημοκρατισμού της χώρας ανακόπηκε την δεκαετία του 1930 από την οικονομική κρίση η οποία ανέδειξε πολλούς στρατιωτικούς ηγέτες που ανέλαβαν τον έλεγχο της χώρας στο όνομα του Αυτοκράτορα Χιροχίτο. Το 1931 η Ιαπωνία εισέβαλε στην

---

¹¹ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992

Εσωτερική Μαντσουρία και το 1937 έκανε μια νέα εισβολή κατακτώντας και την υπόλοιπη περιοχή. Γι' αυτό τον λόγο πολλοί μελετητές θεωρούν έναρξη του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου το 1936-37.

Παρόλο που τα παραπάνω οικονομικά και γεωπολιτικά αίτια έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην υποκίνηση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου θα ήταν λάθος να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή διπλωματία στην περίοδο του Μεσοπολέμου έζησε τις χειρότερες στιγμές της οι οποίες έδρασαν σαν καταλύτης και επιταχυντής της καταστροφής που ακολούθησε.

Τα προβλήματα στο τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου περιέπλεξαν πολύ τα ίδια συμφέροντα των νικητών. Η Γαλλία απαίτησε την δια παντός εξασθένηση της Γερμανίας τρομαγμένη κι εξοργισμένη από τις καταστροφές που είχε υποστεί με τον συνεχή πολεμικό ανταγωνισμό μαζί της τα τελευταία 20 χρόνια. Η Αγγλία όμως δεν ευνοούσε ανέκαθεν, από την εποχή των Ναπολεόντειων πολέμων ακόμα, την επικράτηση μιας χώρας στην Ευρώπη, βλέποντας την Γερμανία σαν τον φυσικό «μετριαστή» της Γαλλικής επιρροής στην ήπειρο.¹² Η Αμερική, που βρήκε ευκαιρία για πρώτη φορά, να αναμειχθεί στις υποθέσεις πέραν της δικής της ηπείρου, προσπάθησε να εξασκήσει έμμεσα την διπλωματική της επιρροή εναντίον των Αγγλο - Γάλλων που ουσιαστικά ήταν οι δυο κύριες αποικιακές δυνάμεις στον κόσμο και έλεγχαν περιοχές για τις οποίες η ίδια η Αμερική διατηρούσε αντίστοιχο ενδιαφέρον, ειδικά στα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής και Αραβίας. Η ιδέα της για την δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών απέδειξε την αμφίρροπη θέση της από την στιγμή που η ίδια απέφυγε τελικά να συμμετάσχει σε αυτήν.

Οι «μικροί» νικητές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, Ιταλία και Ιαπωνία, βρέθηκαν στο πλευρό των Αγγλο - Γάλλων με την ελπίδα να τους αναγνωριστούν μεταπολεμικά γεωπολιτικά κέρδη τα οποία όμως δεν υλοποιήθηκαν γιατί και οι δυο αυτές χώρες αναζητούσαν τον δικό τους ζωτικό χώρο στην Μεσόγειο και τον Ειρηνικό, περιοχές που όμως έλεγχαν σθεναρά Άγγλοι και Αμερικανοί.

Όσο για την Ρωσία, που τώρα ήταν η κοιτίδα των Σοβιέτ, και είχε εμπειρίες από τις απόπειρες των Αγγλο - Γάλλων να σταματήσουν την επανάσταση της, αρχικά με στρατιωτική επέμβαση κι αργότερα με απόπειρα δολοφονίας του Λένιν, ένοιωθε την ανάγκη να εξασφαλίσει την επιρροή της στις γειτονικές χώρες - στα 1920-21 ενεπλάκη μάλιστα σε πόλεμο με την Πολωνία. Ταυτόχρονα οι Αγγλο - Γάλλοι

---

¹² Μάνεσης Αριστ., *Το εκπαιδευτικό έργο*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996

φοβήθηκαν ότι πολύ εύκολα μια σοβιετική επανάσταση θα μπορούσε να εξαχθεί και στις δικές τους χώρες με υποκίνηση της Ρωσίας. Οι Σοβιετικοί απ την μεριά τους αν και θεωρούσαν τους Λυτικούς σαν τους ιδεολογικούς τους εχθρούς, άλλοτε επιζήτησαν την συμμαχία τους εναντίον του Χίτλερ, κι άλλοτε επιδίωξαν τον διαχωρισμό της θέσης τους με αυτούς.

Αυτοί οι πολύπλοκοι ανταγωνισμοί επέτρεψαν στους Χίτλερ και Μουσολίνι να ελιχθούν διπλωματικά μεταξύ των νικητών του 1ου Παγκοσμίου Πολέμου και να αποκομίσουν τεράστια οφέλη και κυρίως ανοχή για μεγάλο διάστημα, πράγμα που τους επέτρεψε να οικοδομήσουν το περιβάλλον εκείνο που θα τους επέτρεπε να εξαπολύσουν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι Αγγλο - Γαλλική διπλωματία, από την μια μεριά έβλεπε στα πρόσωπα των δυο δικτατόρων ένα αντι-σοβιετικό τοίχος, ένα αντι-κομμουνιστικό χωροφύλακα στην Ευρώπη, πράγμα που διευκόλυνε την ανοχή στο ναζιστικό καθεστώς, ενώ πεισματικά ήθελαν να πιστεύουν -και ειδικά οι Άγγλοι- ότι απέφευγαν μια βέβαια πολεμική σύγκρουση που αλλιώς θα έθετε τελικά σε κίνδυνο τις αποικίες τους ανά τον κόσμο που απαιτούσαν χρήμα και μέσα για να διατηρήσουν.

Οι Αμερικανοί παρακολουθούσαν ήδη από την εποχή του 1920 τις κινήσεις της Ιαπωνίας στον Ειρηνικό και καταλάβαιναν ότι τελικά η σύγκρουση θα ήταν αναπόφευκτη αλλά οι πολιτικοί της είχαν υποσχεθεί να μην ξαναεπιτρέψουν να πεθάνουν τα παιδιά τους για τα συμφέροντα των χωρών έξω από την ήπειρό τους, πράγμα που τους έκανε να κρατήσουν μια επιφανειακά ουδέτερη στάση που κι αυτή ευνόησε τους δυο δικτάτορες στην Ευρώπη. Επιπλέον αμερικανικές εταιρείες είχαν επενδύσει στην μεσοπολεμική Γερμανία που είχε πολύ φτηνά εργατικά χέρια και υπήρξαν δηλώσεις υπέρ του χιτλερικού καθεστώτος σε γνωστούς οικονομικούς κύκλους της χώρας.¹³

Η στάση αυτή επέτρεψε και την απώλεια της Δημοκρατικής Ισπανίας όπου Χίτλερ και Μουσολίνι αποκόμισαν τα μέγιστα σε εντυπώσεις και διπλωματία ενώ οι ουδέτεροι Αγγλο - Γάλλοι βρέθηκαν τελικά σε πολύ δύσκολη θέση όταν η Ισπανία υπέκυψε στον Φράνκο και βρέθηκαν περικυκλωμένοι από φιλοναζιστικά καθεστώτα, απέχοντας μόνο λίγους μήνες από τον αναπόφευκτο πόλεμο. Αυτή η πολύπλοκη και παράλογη διπλωματική κατάσταση έφτασε μάλιστα μέχρι το σημείο να γεννήσει και το Γερμανο - Σοβιετικό Σύμφωνο σχεδόν την ίδια ώρα που αποφασίζονταν απ' τον

---

¹³ Σούρλας Π., *Τι είναι τελικά ο φιλελευθερισμός*, Το Βήμα (Νέες Εποχές — Ιδέες), 15 Σεπτεμβρίου 1996

Χίτλερ η μοιραία επέκταση ανατολικά.¹⁴ Εν πολλοίς η διπλωματία εκείνη όχι μόνο προσέφερε έδαφος για την δημιουργία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου αλλά κι ως ένα βαθμό επηρέασε και τον Ψυχρό Πόλεμο κι ίσως ακόμα και σήμερα τις τύχες ορισμένων περιοχών της υφηλίου.

Στις 12 Μαρτίου του 1938 η Γερμανία εξανάγκασε σε άνευ όρων συνθηκολόγηση την Αυστρία και την προσάρτησε, σε μια κίνηση που ονομάστηκε Anschluss (Ανσλους). Η Ιταλία περίμενε να δει την αντίδραση της Βρετανίας, που τελικά δεν υπήρξε, κι έτσι προτίμησε να δεχτεί την ενέργεια, σφίγγοντας περισσότερο τον δεσμό του άξονα Ρώμης - Βερολίνου. Τον Σεπτέμβριο, υπό την απειλή πολέμου, ο Χίτλερ προσάρτησε στην Γερμανία και την Σουδητία, περιοχή της δυτικής Τσεχοσλοβακίας με συμπαγή Γερμανική μειονότητα 3.500.000 ατόμων.

Ο πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας Νέβιλ Τσάμπερλεν και σαφής υποστηρικτής της πολιτικής του κατευνασμού υπόγραψε με την Γερμανία τη Συμφωνία του Μονάχου, σύμφωνα με την οποία η Σουδητία κατοχυρωνόταν στην Γερμανία με αντάλλαγμα την υπόσχεση να μην προσαρτηθεί περισσότερο τσεχικό έδαφος, πράγμα που καταστρατηγήθηκε έξι μήνες αργότερα, όταν τον Μάρτιο του 1939 ο Χίτλερ κατέλαβε ολόκληρη την Τσεχοσλοβακία. Αλλά και τότε ακόμα η Αγγλία δεν τόλμησε να απαιτήσει απ τον Χίτλερ τον σεβασμό των συμφωνημένων.

Η Αγγλική διπλωματία, έρμαιο μιας πολιτικής των προηγούμενων κυβερνήσεων που έβλεπαν με «συμπάθεια» τον Χίτλερ - βλέπε δηλώσεις του πρώην πρωθυπουργού της Λόυντ Τζόρτζ και του Υπουργού Εξωτερικών Λόρδου Χάλιφαξ υπέρ του Χίτλερ - ήθελαν να πιστεύουν μέχρι την τελευταία στιγμή ότι δεν έσφαλαν και μπορούσαν να ελέγξουν τον Χίτλερ. Κατ' άλλους η στάση αυτή ήταν αποτέλεσμα της αδύναμης ακόμα πολεμικής μηχανής της Αγγλίας για μια μακρόχρονη και μεγάλη πολεμική εμπλοκή και απλά κέρδιζε χρόνο αλλά κατ' άλλους επρόκειτο απλά για μια διπλωματική γκάφα η οποία σαν μόνο αντίκρισμα δεν είχε παρά την καλή θέληση του γερμανού δικτάτορα.

Η επεκτατικότητα της Γερμανίας φάνηκε ξεκάθαρα με τις επόμενες απειλές του Χίτλερ προς την Πολωνία για τα θέματα του Ντάντσιχ και της ανατολικής Πρωσίας. Οι Άγγλοι αναγκάστηκαν τότε να δεσμευτούν με επέμβαση αν προσβαλλόταν η ανεξαρτησία της. Στις 23 Μαρτίου 1939 η Βρετανία και η Γαλλία είχαν εγγυηθεί μονομερώς την ακεραιότητα Βελγίου, Ολλανδίας και Ελβετίας. Την

---

¹⁴ Μάνεσης Αριστ., *Το εκπαιδευτικό έργο*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996

Ίδια εγγύηση έδωσαν στις 31 Μαρτίου και στην Πολωνία. Μετά την κατάληψη της Αλβανίας από την Ιταλία στις 7 Απριλίου 1939, έδωσαν ανάλογες εγγυήσεις στην Ελλάδα και την Ρουμανία.

Κατά την κρίση της Σουδητίας το 1938 ο Στάλιν είχε προσφέρει βοήθεια στην Τσεχοσλοβακία, αλλά δεν κλήθηκε να συμμετάσχει στην Συμφωνία του Μονάχου. Ο Χίτλερ του υπέβαλε μια πρόταση συμμαχίας και, τελικά, στις 23 Αυγούστου 1939 υπεγράφη στην Μόσχα το Γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο μη Επίθεσης. Με ένα μυστικό πρωτόκολλο δόθηκε στον Στάλιν η ελευθερία να προσαρτηθούν στην ΕΣΣΔ η Φινλανδία, η Εσθονία, η Λετονία, η ανατολική Πολωνία και η ανατολική Ρουμανία.

Η Ευρώπη και οι κύριοι συνασπισμοί κρατών τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁵

Τα ξημερώματα της 1 Σεπτεμβρίου 1939, η Γερμανία εξαπέλυσε επίθεση στην Πολωνία. Ο Γερμανικός στρατός εφαρμόζοντας μια νέα τακτική, τον κεραυνοβόλο πόλεμο (Blitzkrieg), που περιλάμβανε σαρωτικούς βομβαρδισμούς και ταχεία προέλαση τεθωρακισμένων και μηχανοκίνητων δυνάμεων, αιφνιδίασε τους Πολωνούς και σε πολύ σύντομο διάστημα κατέλαβε την Βαρσοβία και την μισή Πολωνία, εγκαθιστώντας εκεί το Γενικό Κυβερνείο. Στις 17 Σεπτεμβρίου η Σοβιετική Ένωση εισέβαλε στην Πολωνία από τα ανατολικά και κατέλαβε την υπόλοιπη μισή (σύμφωνα με πρωτόκολλο του Γερμανοσοβιετικού συμφώνου). Μέχρι τις 6 Οκτωβρίου ολόκληρη η Πολωνία, παρά την πεισματική προσπάθεια του με απαρχαιωμένο εξοπλισμό, είχε καταληφθεί και διαμελισθεί.

Η Αγγλία και η Γαλλία αναγκάστηκαν να κηρύξουν τον πόλεμο στην Γερμανία αλλά χωρίς ακόμα να κινητοποιήσουν όλες τους τις δυνάμεις για πλήρη εμπλοκή.¹⁶ Ακολούθησε μια περίοδος που έμεινε γνωστή σαν ο «Γελοίος Πόλεμος» γιατί παρά την πολεμική κήρυξη η μια μερίδα των εμπολέμων δεν έπαιρνε ακόμα μέρος σε γενικό πόλεμο εναντίον της Γερμανίας.

Στις 13 Οκτωβρίου 1939, η ΕΣΣΔ κήρυξε τον πόλεμο στην Φινλανδία μετά την άρνησή της να δεχτεί σοβιετικά στρατεύματα όπως αυτά που είχαν εγκατασταθεί στη Λιθουανία, τη Λετονία και την Εσθονία. Οι Ρώσοι εισέβαλαν, αλλά η αντίσταση που πρόβαλαν οι Φινλανδοί στην γραμμή Μανερχάϊμ στον ισθμό της Καρελίας

¹⁵ Αλ. Σακελλαριού: «Η θέση της Ελλάδος εις τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον», εκδόσεις «cosmos Greek- American Printing Company» Νέα Υόρκη 1944, σελ. 222- 223

¹⁶ Σπ. Λιναρδάτου: «Ο πόλεμος του 1940- 41 και η μάχη της Κρήτης», εκδόσεις «διάλογος», τόμος Β' σελ. 296

ανάγκασε τον Στάλιν να τερματίσει τον πόλεμο, λαμβάνοντας ορισμένα εδαφικά ανταλλάγματα με την Συνθήκη της Μόσχας στις 12 Μαρτίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1⁰

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

- ✚ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
- ✚ ΒΑΣΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
- ✚ Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
- ✚ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Η αγροτική μεταρρύθμιση

Η αγροτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1910-20 ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον τομέα της αγροτικής οικονομίας. Μπορεί να μην υπήρξε άμεση, αλληλένδετη σχέση μεταξύ του αστικού εκσυγχρονισμού και της αγροτικής μεταρρύθμισης του Βενιζέλου, εντούτοις έγινε η πρώτη απόπειρα για την εφαρμογή αγροτικής πολιτικής και την άμεση / έμμεση σύνδεσή της με τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας (δηλ. με την εκβιομηχάνιση και την εκμηχάνιση ενός μέρους της αγροτικής παραγωγής).

Η αγροτική μεταρρύθμιση περιελάμβανε τη διανομή της γης, την αναδιάρθρωση και εκμηχάνιση των καλλιεργειών και την εισαγωγή θεσμών «γεωργικής πίστης» (π.χ. αγροτικές τράπεζες). Πολλοί εκπρόσωποι της βενιζελικής παράταξης υποστήριζαν τη σημασία που είχε η διανομή των κτημάτων για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Ο ίδιος ο Βενιζέλος στο νομοθετικό έργο του 1910 προσπάθησε να είναι μετριοπαθής και επιλεκτικός σχετικά με το ποια μεγάλα κτήματα θα διανέμονταν στους καλλιεργητές τους. Η κρατική παρέμβαση στις οικονομικές δραστηριότητες του πληθυσμού της υπαίθρου αποσκοπούσε στη δημιουργία της αναγκαίας τεχνικής υποδομής για την ανάπτυξή της, με αποτέλεσμα την κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργατικής δύναμης.

Οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις επίσης προέβλεπαν έργα εξυγίανσης της υπαίθρου. Παράλληλα εμφανίστηκαν πολλά νέα αγροτικά κέντρα με τον εποικισμό της ελληνικής υπαίθρου.¹⁷ Ήταν, όμως, πραγματικά επιτυχημένες και αποτελεσματικές οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου κατά την περίοδο της πρώτης πρωθυπουργίας του (1910-20); Είναι γεγονός ότι αυξήθηκε η καλλιεργήσιμη γη, αλλά επήλθε μείωση του εισοδήματος των κτηνοτρόφων.

Η «ευαίσθητη οικονομία» των ορεινών περιοχών δέχθηκε πλήγμα εξαιτίας αυτού του γεγονότος και οι κάτοικοι αναγκάζονταν να στραφούν σε καλλιέργειες χαμηλής απόδοσης, προκειμένου να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους. Επιπλέον, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις ήταν τελείως ακατάλληλες και είχαν χαμηλή απόδοση, με συνέπεια την άσκηση πίεσης στους αγρότες, ενώ μειώθηκε η συνολική απόδοση των καλλιεργειών σε πανελλαδικό επίπεδο. Επομένως, οι επαγγελθείσες αγροτικές μεταρρυθμίσεις δεν αποτέλεσαν τον παράγοντα που ώθησε ή δεν παρεμπόδισε,

---

¹⁷ Σπ. Λιναρδάτου: «Ο πόλεμος του 1940- 41 και η μάχη της Κρήτης», εκδόσεις «διάλογος», τόμος Β' σελ. 296

εντελώς, την οικονομική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών της χώρας.

Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις, οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις ήταν αναποτελεσματικές, εφόσον δεν μπόρεσαν να δώσουν στην αγροτική οικονομία τα ερεθίσματα που οδηγούσαν προς αυτή την κατεύθυνση. Άλλοτε, πάλι, με τη διάσπαση των παραδοσιακών ισορροπιών του αγροτικού χώρου, οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις της βενιζελικής παράταξης, στις περισσότερες περιπτώσεις, οδήγησαν μεγάλες ομάδες του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού σε σημαντική εισοδηματική συρρίκνωση.

Τέλος, η απόκτηση ιδιόκτητης γης (από τα πρώην τσιφλίκια) μετέβαλε τις μέχρι τότε ισχύουσες δομές της εγγείου ιδιοκτησίας, αλλά δεν ανανέωσε τις δομές της αγροτικής παραγωγής προς μία κατεύθυνση, η οποία θα ευνοούσε την όποια «καπιταλιστική ανάπτυξη».

Βασικά προβλήματα της οικονομίας

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 διαμορφώθηκε ένα κλίμα πολιτικής αναταραχής και οικονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων. Η κινητικότητα αυτή ευνόησε την εισροή μηνυμάτων και ιδεών, που η αποδοχή τους οριοθετήθηκε από το βαθμό εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας. Νέα ήθη αλλά και νέα καλλιτεχνικά ρεύματα, που κυριαρχούσαν στη δυτική Ευρώπη, κατέκλυσαν τον ελληνικό αστικό, κυρίως, χώρο και οι μεταβολές που προέκυψαν εκδηλώθηκαν σε τομείς όπως η ψυχαγωγία, η μόδα, η άθληση. Εμφανίστηκε το ραδιόφωνο, επικράτησε ο κινηματογράφος, εντάθηκαν οι αθλητικές δραστηριότητες, άλλαξε η εμφάνιση των γυναικών.¹⁸ Η νεωτερικότητα, που επικεντρώθηκε στην έννοια του ατόμου ως αυτόνομης φυσικής αξίας, προσδιόρισε ένα νέο τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και τα πράγματα.

Η περίοδος, λοιπόν, μεταξύ του 1923 και του 1940, μεταξύ δηλαδή της Μικρασιατικής Καταστροφής και της εισόδου της χώρας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα μπορούσε να οριστεί ως ο Ελληνικός Μεσοπόλεμος -σε αντιδιαστολή με τον Ευρωπαϊκό. Η ήττα των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία σηματοδοτεί τη λήξη

---

¹⁸ Ολόκληρη η διακοίνωση: Β.Π. Παπαδάκη: «Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου 1940-1945», Αθήναι 1957, σελ. 167- 173

μίας δεκαετίας συνεχών πολέμων, αλλά και τη διαγραφή της Μεγάλης Ιδέας μετά από μια εκατονταετία εδαφικών επεκτάσεων και πληθυσμιακών ενσωματώσεων.

Η εσωστρέφεια και τα αιτήματα εσωτερικής ανασυγκρότησης, στη βάση των νέων πολιτικοκοινωνικών δεδομένων, έμελλαν να εγγραφούν ως θεμελιακά χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής. Εξάλλου, πρόκειται για μια ταραγμένη, γεμάτη αντιφάσεις και πωγωνίσματα περίοδο-κλειδί για τη βαθύτερη κατανόηση και διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας ως τις μέρες μας.

Για πρώτη φορά, η ελλαδική κρατική οντότητα τείνει να συμπεριλάβει στους κόλπους της το μέγιστο ποσοστό του Ελληνισμού. Πάνω από τα ερείπια της Καταστροφής γεννιέται μια περίοδος μεταβατικού χαρακτήρα χωρίς κυρίαρχο ιδεολογικό, συνεκτικό ιστό. Οι επιπτώσεις της ήττας του 1922 (με πρώτη ανάμεσά τους, την προσφυγική συρροή) προκάλεσαν στο εσωτερικό της χώρας μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων. Η πτώση του βιοτικού επιπέδου των μεσαίων τάξεων και η γενική δυσαρέσκεια από την πορεία των εθνικών εξελίξεων αντανακλώνται στο νέο προσανατολισμό των μεταρρυθμιστικών και δημοκρατικών κομμάτων, που ιδρύθηκαν την εποχή αυτή.

Από το 1920 έως το 1929 παρουσιάζεται μεγάλη οικονομική ύφεση στην Δ. Ευρώπη αυτό είχε απόρροια να λάθει ένα βασικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα, το προσφυγικό. Επίσης και οι δυνατότητες μιας αγοράς, η οποία δεν ήταν κορεσμένη προσέλκυσαν έναν μεγάλο αριθμό ξένων κεφαλαίων στη χώρα. Το ξένο κεφάλαιο εισέρρευσε στην Ελλάδα με πολλούς τρόπους.¹⁹ Δάνεια για τη λύση του προσφυγικού προβλήματος, χρηματοδότηση δημοσίων έργων, δάνεια σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, δημιουργία αυτοτελών παραγωγικών επιχειρήσεων.

Στο μέτρο που η διεθνής οικονομία συνέχιζε να παραπαίει, κατά τα έτη 1922-1929, η ανάπτυξη των παραγωγικών δόμων στην Ελλάδα προσανατολίστηκε προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης σε προϊόντα, που ως τότε εισάγονταν από το εξωτερικό. Η πορεία προς την εθνικό-οικονομική ολοκλήρωση επιταχύνθηκε κι από τη μεγάλη διαρκή κρίση των εξαγωγικών προϊόντων της χώρας.

Η αντιμετώπιση του οικονομικού προσφυγικού προβλήματος προετοίμασε τις προϋποθέσεις για μια δημιουργική αντιμετώπιση, στον ελλαδικό χώρο, της κρίσεως του 1929. Στο διάστημα αυτό, ο νεοελληνικός εθνισμός, εγκαταλείποντας οριστικά τα επεκτατικά οράματα, επενδύθηκε σε εγχώριες επιδιώξεις.

Η οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε στην Ελλάδα του μεσοπόλεμου ήταν

---

¹⁹ Heinz Richter: «Η Ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος», εκδόσεις «Γκοβόστη» σελ. 436

οπωσδήποτε μια ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας. Όλα όμως άλλαξαν με τη κρίση του 1929. Ο λαός πεινά - οι καρχαρίες πλουτίζουν. Κάπως έτσι θα μπορούσαν να περιγραφούν απλοϊκά οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929-1933 στην Ελλάδα.

Οι φράσεις αυτές κι άλλες παρόμοιες βρίσκονταν τότε στην ημερήσια διάταξη. Οι συγκεκριμένες δεν προέρχονται από κομμουνιστικές εφημερίδες, αλλά από αστικές αντιβενιζελικές. Εκφράζουν σχηματικά τον τρόπο που βιώνει η κοινωνία τα όσα διαδραματίζονταν. Σε αντίθεση με την επίσημη εικόνα, που προβάλλει από τους οικονομικούς δείκτες της ίδιας περιόδου. Οτι, δηλαδή, οι επιπτώσεις του κραχ στη χώρα μας δεν είχαν τις δραματικές διαστάσεις που πήραν αλλού.

Η «μαύρη Πέμπτη» της 24ης Οκτωβρίου 1929 θα περάσει απαρατήρητη στην Ελλάδα.²⁰ Το ίδιο και οι επόμενες «μαύρες» μέρες για τα διεθνή χρηματιστήρια. Τα πρώτα τηλεγραφήματα των ξένων πρακτορείων περί χρηματιστηριακού πανικού θα δημοσιευτούν στον ελληνικό Τύπο σχεδόν μία εβδομάδα μετά τη θυελλώδη έναρξη του κραχ.

Το γεγονός από μόνο του δείχνει όχι μόνο το επίπεδο ενημέρωσης, αλλά και γενικά το «καθυστερημένο» παντού στη χώρα. Ενδεικτικό είναι ότι ενώ η Γουόλ Στριτ φλέγεται κι αρχίζουν να παίρνουν φωτιά άλλα χρηματιστήρια, το ελληνικό ακολουθεί για αρκετό καιρό τη συνήθη πορεία του. Με μικροδιακυμάνσεις, που αποδίδονται στην κυβερνητική αστάθεια της Γαλλίας.

Καθυστερημένη η ενημέρωση για την κρίση, καθυστερημένες και οι επιπτώσεις της στην ελληνική οικονομία, αλλά και την πολιτική. Για πολλούς και διάφορους λόγους, που μπορούν να συνοψιστούν στον χαρακτήρα και τη δομή της οικονομίας της (κυρίως γεωργική, περιορισμένη βιομηχανία, κατεξοχήν ελλειμματική στις εξωτερικές συναλλαγές, εξαρτημένη από τον δανεισμό κ.ά.).

Η συζήτηση, που γίνεται αρχικώς στη χώρα, περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα αν «η στενότητας χρήματος» εκείνων των ημερών είναι συγκυριακή ή σύμπτωμα της κρίσης. Αν οφείλεται σε παραδοσιακά τραπεζικά κερδοσκοπικά «κόλπα» και στον πόλεμο που μαίνεται μεταξύ της νεοσύστατης Τραπεζής της Ελλάδος και της Εθνικής (μια σύγκρουση που δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά και πολιτική - κομματική).

Στο μείζον ερώτημα αν υπάρχει ή όχι οικονομική κρίση, η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου σπεύδει να δώσει κατηγορηματικά αρνητική απάντηση. Οπως αρνητικά απαντά στο ίδιο ζήτημα αν όσα συμβαίνουν διεθνώς (χρηματοπιστωτική - τραπεζική

---

²⁰ Heinz Richter: «Η Ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος», εκδόσεις «Γκοβόστη» σελ. 436

κρίση και οικονομική ύφεση) είναι δυνατόν να φθάσουν στη χώρα μας. Διασκεδάζοντας τις εντυπώσεις και τους φόβους, ο ίδιος ο πρωθυπουργός δίνει και φραστικές εγγυήσεις για τη «δημόσια πίστη και τις καταθέσεις» (Νοέμβριος 1929).

Οι «μαύρες μέρες» της Γουόλ Στριτ μοιάζουν απόμακρες και ξένες. Η εντύπωση που καλλιεργείται είναι πως δεν έχουν σχέση με την ελληνική οικονομία, που προχωρά με αισιοδοξία στο πρόγραμμα για τη σταθεροποίηση της δραχμής, τα μεγάλα παραγωγικά έργα, την ανασυγκρότηση, τις καλύτερες μέρες κ.λπ.

Μάταια ο νεαρός καθηγητής Οικονομίας Ξ. Ζολώτας κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, αν και λίγο διστακτικά γράφει στα τέλη του 1929: «*Ολη η Αθήνα ρωτά υφίσταται οικονομική κρίσις εις την Ελλάδα;*». Η καταφατική απάντηση δεν γίνεται γενικώς αποδεκτή. Οχι μόνο στη συγκεκριμένη συγκυρία, αλλά και τα επόμενα δυο-τρία χρόνια. Ενώ η κρίση απλώνεται στον χρηματιστηριακό τομέα, στον τραπεζικό και την πραγματική οικονομία όλοι οι αρμόδιοι, ακόμη και το 1931, υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα έχει αποφύγει τις χειρότερες συνέπειες. Αυτάρεσκα προβάλλονται ως απόδειξη οικονομικής υγείας οι τρεις συνεχόμενοι ισοσκελισμένοι προϋπολογισμοί (1929-1931).

Ούτε η αντιβενιζελική αντιπολίτευση, όμως, έχει καταλάβει τι συμβαίνει. Επιρρίπτει ευθύνες στην πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδος (πολιτικός στόχος της είναι η συγχώνευση με την Εθνική) και στο σπάταλο κράτος. Αργησαν απελπιστικά πολιτικοί και οικονομολόγοι να αντιληφθούν ότι η παλιά διεθνής οικονομική τάξη είχε ανατραπεί.²¹ Έμειναν καθηλωμένοι σε οικονομικές αρχές του φιλελευθερισμού. Δηλαδή της κυρίαρχης τότε «ορθοδόξου οικονομίας» που κατέρρεε. Ίσως αυτή να είναι και η μεγαλύτερη ομοιότητα μεταξύ της κρίσης του 1929-1933 και των ημερών μας, σε κυβερνητικό επίπεδο.

---

²¹ Σ. Γρηγοριάδη: «*Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*», εκδόσεις «Καπόπουλος» τόμος 1ος, σελ. 16, Mark Mazower: «*Στην Ελλάδα του Χίτλερ*» εκδόσεις «Αλεξάνδρεια», σελ. 31 κ.α.

Μηχανισμός οικονομικής κρίσης

Τυπικά, οι επιπτώσεις της κρίσης έγιναν αισθητές με τρία διαδοχικά κύματα:

1) Από την αρχή της κρίσης έως τον Σεπτέμβριο του 1931, όταν εγκαταλείπεται η σύνδεση της δραχμής με την αγγλική λίρα (μέσω στερλίνας συνδέεται η δραχμή με τον «χρυσό κανόνα»). 2) Από τη σύνδεση της δραχμής με το δολάριο έως την εγκατάλειψη του «κανόνα του χρυσού» τον Απρίλιο του 1932. 3) Από την κήρυξη πτώχευσης μέχρι την τυπική λήξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 1933.

Το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο (ένα σώμα οικονομικών εμπειρογνομόνων που συστάθηκε τη δεκαετία του 1930) χωρίζει την περίοδο και τις επιπτώσεις της στην οικονομία σε πέντε στάδια. Σε καθένα αποδίδει κι ένα χαρακτηριστικό, με βάση τις εκτιμήσεις του για τις παρενέργειες που είχε: 1929: μικρή πτώση 1930: γρήγορη πτώση της οικονομίας τέλος 1931: απότομη και κατακόρυφη πτώση 1932: μικρή άνοδος 1933: ακόμη μικρότερη άνοδος.

Πέρα από τις συγκεκριμένες οικονομικές επιπτώσεις της παγκόσμιας κρίσης του 1929-1933 στα καθ' ημάς, προκύπτουν μερικά γενικότερα συμπεράσματα, με κάποια επικαιρότητα ενδεχομένως: Η βενιζελική κυβέρνηση, σε πρώτη φάση, έχει την πίστη ότι η στερλίνα και ολόκληρο το σύστημα δεν μπορεί να καταρρεύσει. Αυτό θα σήμαινε, υποτίθεται, το τέλος «της κεφαλαιοκρατικής δημοκρατικής τάξεως». Το επακόλουθο είναι ότι εξαντλείται στην αναζήτηση κεφαλαίων από το εξωτερικό, που δεν βρίσκει, αφού πια δεν είναι διαθέσιμα.²²

Όταν η παγκόσμια κρίση βιώνεται κυρίως ως νομισματική στην Ελλάδα, πολιτικοί και οικονομολόγοι αυτοσχεδιάζουν προσκολλημένοι σε θρυμματισμένες από την πραγματικότητα οικονομικές αρχές. Αποσπασματικά και χωρίς σχέδιο. Ο αστικός κόσμος στο σύνολό του πίστευε ακόμη σ' ένα σύστημα διεθνών σχέσεων, το οποίο παράπαιε. Πόνταρε σε μια αδύνατη και ανέφικτη διεθνή συνεννόηση. Η Ελλάδα παρακολουθούσε απλώς την οικονομική κρίση να εξελίσσεται. Έτσι, μοιραία, η χώρα οδηγήθηκε στη χρεοκοπία το 1932. Ακριβώς την περίοδο που έτεινε να κλείσει τυπικά ο κύκλος της παγκόσμιας κρίσης. Η Ελλάδα απέναντι στην κρίση ήταν σαν ένα πλοίο που κατέβασε τα πανιά και κινούνταν στο άγνωστο.

Ο πανικός καταλαμβάνει το ελληνικό πιστωτικό σύστημα από τις 21 έως τις 26 Σεπτεμβρίου 1931. Δηλαδή, όταν αποφασίζεται η αποσύνδεση της αγγλικής λίρας

²² Heinz Richter: «Η Ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος», εκδόσεις «Γκοβόστη» σελ. 436

από τον «χρυσό κανόνα» και αίρεται η μετατρεψιμότητα της δραχμής σε χρυσό (η μετατρεψιμότητα του ελληνικού νομίσματος γινόταν μέσω της στερλίνας). Μέσα σε έξι μέρες η Τράπεζα της Ελλάδος έχασε συνάλλαγμα συνολικής αξίας 3,6 εκατ. δολαρίων. Στο όργιο κερδοσκοπίας και φυγάδευσης κεφαλαίων στο εξωτερικό πρωτοστάτησαν όχι μόνο Έλληνες μεγαλοκαπιταλιστές, αλλά και τράπεζες.

Η Ελλάδα αντί να εγκαταλείψει τη χρυσή βάση, όπως η αγγλική λίρα, με την οποία ήταν έως τότε συνδεδεμένη, συνδέεται με το δολάριο. Δηλαδή, με άλλο νόμισμα χρυσής βάσης (το δολάριο θα εγκαταλείψει αργότερα τον «χρυσό κανόνα»).

Η δραχμή εγκαταλείπει καθυστερημένα τη «χρυσή βάση». Επανέρχεται το καθεστώς αναγκαστικής κυκλοφορίας του παρελθόντος. Έτσι χρεοκοπεί το πρόγραμμα σταθεροποίησης της δραχμής που είχε αρχίσει από το 1927-1928 και στο οποίο βασιζόταν όλο το οικονομικό οικοδόμημα του βενιζελισμού.

Η κυβέρνηση κηρύσσει «στάση πληρωμών». Η Ελλάδα δεν μπορούσε πλέον να πληρώσει τα χρέη και τους τόκους από τον δανεισμό της. Ήταν η τέταρτη χρεοκοπία στη νεοελληνική Ιστορία (η πρώτη το 1827, η δεύτερη το 1843, η τρίτη το 1893).

Οι επιπτώσεις από το κραχ του 1929 στην πραγματική ελληνική οικονομία θα αρχίσουν να γίνονται βαθμιαία αισθητές. Από το πρώτο, όμως, στάδιο θα πληγούν οι εξαγωγές. Η κρίση χτυπά πρώτα τη γεωργία. Κυρίως ο καπνός και η σταφίδα, που είναι τα κατεξοχήν εξαγωγίμα προϊόντα της χώρας. Οι τιμές κατακυλάνε και η παραγωγή μένει αδιάθετη.

Στη γεωργική κρίση θα προστεθεί άμεσα, αλλά θα γίνει κάπως βραδύτερα αισθητός, ο δραστικός περιορισμός του μεταναστατευτικού συναλλάγματος, αλλά και του ναυπλιακού.²³ Τα εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών στο εξωτερικό και ειδικά στις ΗΠΑ παίρνουν την κατιούσα. Το ίδιο συμβαίνει, σε ανάλογη κλίμακα, με το ναυπλιακό συνάλλαγμα, καθώς πολλά πλοία στην εξέλιξη της κρίσης «δένουν». Η ανεργία στον χώρο της ναυτιλίας έχει άμεσες και ορατές επιπτώσεις.

Η κερδοσκοπία με τον χρυσό και το συνάλλαγμα, όσο η δραχμή διατηρεί τη μετατρεψιμότητά της, «συμπληρώνουν» το πρόβλημα. «Η χώρα πάσχει από κρίσιν του μεγάλου κέρδους», διαπιστώνει αρχές του 1930 ο Ξ. Ζολώτας. Αλλά η κρίση θα αρχίσει να παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις όταν κλείνουν οι στρόφιγγες του εξωτερικού δανεισμού. Οι οικονομικοί σχεδιασμοί της κυβέρνησης βρίσκονται στον

---

²³ Βερέμης Θ. — Γουλιμή Γ., «Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία—Οικονομία—Πολιτική στην εποχή του», εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989

αέρα και τα μεγάλα παραγωγικά έργα στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία κ.α., που βασίζονταν στον δανεισμό και αναμένονταν να αποδώσουν στο μέλλον, στοιχειώνουν. Επέρχεται ουσιαστικά το τέλος του βενιζελικού προγράμματος οικονομικής ανοικοδόμησης, όταν όλες οι επίμονες προσπάθειες της κυβέρνησης στο Λονδίνο, το Παρίσι κ.α. για άμεσο δανεισμό πέφτουν στο κενό.

Η τραγωδία αρχίζει όταν ο Βενιζέλος χάνει οριστικά τη «μάχη της δραχμής» τον Σεπτέμβριο του 1931. Δηλαδή, τότε που πολλές χώρες εγκαταλείπουν τον «κανόνα του χρυσού» (εξασφάλιση της σταθερότητας της ισοτιμίας των νομισμάτων μέσω της σύνδεσης του κυκλοφορούντος χρήματος με τον χρυσό στα αποθέματα μιας κεντρικής τράπεζας).

Η δραχμή συνδεδεμένη με τον «κανόνα» μέσω της αγγλικής λίρας, καθώς η τελευταία εγκαταλείπει τον κανόνα, βρίσκεται στη δίνη της κρίσης. Η «βασίλισσα των νομισμάτων» συμπαρασύρει στην πτώση το ελληνικό νόμισμα. Ο πανικός, ετεροχρονισμένα, καταλαμβάνει και τη Σοφοκλέους. Οι πάντες καταριούνται τους οικονομολόγους, ενώ κανείς δεν ξέρει τι θα ξημερώσει. Παρά τις διαβεβαιώσεις Βενιζέλου ότι *«έχει απόλυτον την πεποίθησιν για συγκράτησιν και σταθερότητα του ελληνικού νομίσματος»* και τα μέτρα που παίρνονται, το ντόμινο συνεχίζεται. Η ελληνική χρηματαγορά κλείνει επ' αόριστον.

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ

Η επιμονή της κυβέρνησης, αλλά και των άλλων αστικών κομμάτων εξουσίας, να παραμείνει η δραχμή στον χρυσό κανόνα, μέσω της σύνδεσής της πλέον με το δολάριο, θα συσσωρεύσει νέα δεινά μετά το 1931. Η ελληνική χρηματοπιστωτική κρίση θα κορυφωθεί την άνοιξη του 1932, ενώ τα αποθεματικά σε χρυσό και συνάλλαγμα θα μειωθούν δραματικά. Το συνάλλαγμα θα φυγαδεύεται στο εξωτερικό και θα οργιάζουν κερδοσκοπικά παιχνίδια, με πρωταγωνιστή την Εθνική Τράπεζα. Ένα μόνο στοιχείο είναι πολύ χαρακτηριστικό: τα αποθέματα σε χρυσό και συνάλλαγμα στην Τράπεζα της Ελλάδος το 1928 ήταν της τάξης των 4,3 δισ. δραχμών και τον Μάιο του 1932 μόλις 176 εκ.

Όλα αυτά είχαν, φυσικά, επιπτώσεις στην παραγωγή, τα εισοδήματα -ειδικά τα λαϊκά, την απασχόληση, την κατανάλωση. Η ανεργία καλπάζει, η αξία της

εργασίας μειώνεται δραματικά. Από τις στατιστικές προκύπτει ότι οι μισθωτοί, που δεν έχουν χάσει τη δουλειά τους, βρίσκονται στο όριο της επιβίωσης σε όλη την ευρύτερη περίοδο. Επισήμως η ανεργία από τις 75.000 το 1928 εκτοξεύτηκε στις 237.000 το 1932. Οι τιμές καταναλωτή υπερδιπλασιάστηκαν, ενώ οι μισθοί παρακολουθούσαν την κατακόρυφη άνοδο από πολύ μακριά.

Υπάρχει η εντύπωση ότι στη χώρα μας δεν παρατηρήθηκαν τα ακραία μαζικά φαινόμενα των επιπτώσεων που είχε η κρίση αλλού. Πρόκειται για λανθασμένη εντύπωση.

Ενα ξεφύλλισμα του Τύπου της εποχής πείθει για το αντίθετο και τη δυστυχία μεγάλων τμημάτων του αγροτικού και αστικού πληθυσμού. Αλλωστε στη χώρα μας εκείνη την περίοδο, μετά το δράμα της μικρασιατικής καταστροφής και τους 1,5 εκατ. πρόσφυγες, η φτώχεια ήταν ενδημικό φαινόμενο. Το νέο είναι ότι και η πείνα από ατομικό γίνεται κοινωνικό φαινόμενο.

Η κατάσταση πυροδότησε δυναμικές κινητοποιήσεις των εργαζομένων, που πολλές φορές πήραν άγριες διαστάσεις. Η «πάλη των τάξεων» παίρνει πρωτοφανείς διαστάσεις.²⁴ Το κράτος και οι εργοδότες κατέφυγαν στον αυταρχισμό, στην αστυνομοκρατία και τη στρατοκρατία. Από την άποψη αυτή είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος αποκαλείται στον κομμουνιστικό Τύπο «δικτάτορας». Σε πολιτικό επίπεδο, οι πολιτικές επιπτώσεις της κρίσης ήταν η ήττα του Βενιζέλου και η αυτοεξορία του από την Ελλάδα. Ακόμη η χρεοκοπία του δικομματισμού της εποχής (Φιλελεύθεροι - Λαϊκοί) και η αδυναμία κυβερνητικής αυτοδυναμίας.

---

²⁴ Βερέμης Θ. — Γουλιμή Γ., «Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία—Οικονομία—Πολιτική στην εποχή του», εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

⚡ ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΤΟ 1940

⚡ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

⚡ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ

⚡ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΤΟ 1940

Ο επισιτισμός της Ελλάδος αποτελούσε ανέκαθεν ένα από τα σημαντικότερα προβλήματά της. Η φύση του ελληνικού εδάφους και οι κλιματολογικές συνθήκες ευνοούσαν την παραγωγή βιομηχανικών και γεωργικών προϊόντων, τα οποία ήταν και είναι εξαιρετικά ευπρόσβλητα στην περίπτωση διεθνών κρίσεων. Αυτά ανταλλάσσονταν με τρόφιμα πρώτης ανάγκης και ο όγκος των ανταλλαγών αυτών κατείχε σημαντική θέση στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας.

Η Ελλάδα εξήγε καπνό, σταφίδα, κρασί, λάδι, σύκα, κ.ά. και εισήγε σιτηρά, κρέας και άλλα ζωοκομικά προϊόντα, ζάχαρη, ρύζι κ.ά. Πριν από τον πόλεμο η Ελλάδα δεν είχε αυτάρκεια σε τρόφιμα και επομένως, για να διατηρηθεί το επίπεδο διατροφής του λαού, ήταν απαραίτητος ο συμπληρωματικός εφοδιασμός της από το εξωτερικό. Η Ελλάδα τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια είχε να αντιμετωπίσει τις συνέπειες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και να ξεπεράσει τις οικονομικές επιπτώσεις και να αφομοιώσει το ενάμισι περίπου εκατομμύριο προσφύγων που έρχονται στην Ελλάδα από τη Μικρά Ασία.

Οι προπολεμικές ελληνικές κυβερνήσεις λαμβάνουν δραστήρια μέτρα και προχωρούν σε μεταρρυθμίσεις για την αύξηση της γεωργικής παραγωγής. Παρ' όλα αυτά, και η αυξανόμενη παραγωγή δεν ήταν αρκετή για να θρέψει ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό και να εξασφαλίζει την αυτάρκεια της χώρας σε τρόφιμα και οι εισαγωγές αγαθών εξακολουθούν να είναι αναγκαίες. Ο ελληνικός αγροτικός πληθυσμός ζει με μεγάλη λιτότητα έχοντας ως κύριο διατροφικό μέσο το ψωμί. Η κατανάλωση κρέατος, γάλακτος και ψαριών καθώς και των προϊόντων πολυτελείας (τσάι, καφές, κακάο και άλλα) είναι εξαιρετικά χαμηλή. Καθώς πλησιάζει η έκρηξη του πολέμου η κατάσταση επιδεινώνεται.²⁵ Οι τοπικές επιστρατεύσεις, οι στρατιωτικές προπαρασκευές και η εκτέλεση αμυντικών έργων απορροφούν ολοένα και περισσότερα αποθεματικά ποσά. Ταυτόχρονα ο κίνδυνος της σύρραξης προξένησε δικαιολογημένο πανικό στον λαό με αποτέλεσμα την πρωτοφανή αγοραστική κίνηση σε ολόκληρη τη χώρα που εξαφάνισε κάθε διαθέσιμο απόθεμα αγαθών.

Η έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το 1939 προκάλεσε εξάλλου δυσχέρειες στο εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδος αλλά και στην υπερπόντια ελληνική

²⁵ Heinz Richter: «Η Ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος», εκδόσεις «Γκοβόστη» σελ. 436

ναυτιλία, που επέφερε αναπόφευκτες συνέπειες στον απαραίτητο εφοδιασμό από το εξωτερικό και κατ' επέκταση στον εντοπισμό του ελληνικού πληθυσμού. Με την κήρυξη του πολέμου από τους Ιταλούς η Ελλάδα μετατρέπεται σε θέατρο επιχειρήσεων.

Ο στρατός, που έχει προτεραιότητα στη διατροφή, απορροφά μεγάλο μέρος από τα αποθέματα τροφίμων και έτσι λιγοστεύουν συνεχώς οι ποσότητες που απομένουν για τον αστικό πληθυσμό. Κάθε διαθέσιμο συνάλλαγμα φυλάσσεται για την αγορά πολεμοφοδίων. Η επιστράτευση στερεί τη γεωργία από τα απαραίτητα εργατικά χέρια, ενώ η επίταξη των μεταφορικών μέσων και των υποζυγίων αποδυναμώνει και δυσχεραίνει καταστροφικά την παραγωγή.²⁶ Σε όλα αυτά έρχεται να προστεθεί και η παρατεταμένη ξηρασία που οδηγεί σε μεγάλη μείωση της φθινοπωρινής σποράς (μόνο το 1/10 της κανονικής) αλλά και η έλλειψη σπόρων, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και καυσίμων εξαιτίας του πολέμου. Το 1941 η σοδειά έχει πέσει στο μισό τόσο εξαιτίας του πολέμου αλλά και εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών.

Το εθνικό εισόδημα, που φτάνει το 1939 τα 62,8 δισεκατομμύρια δραχμές, πέφτει το 1941 στα 23. Οι εισαγωγές παύουν εντελώς, ενώ πολλά εργοστάσια κλείνουν εξαιτίας της έλλειψης πρώτων υλών και καυσίμων. Η ναυτιλία, που αποτελούσε ζωτικό πόρο για τη χώρα, παραλύει, όπως και η αλιεία που απαγορεύεται για στρατιωτικούς λόγους. Οι μεταφορές, σιδηροδρομικές και οδικές, περιορίζονται στο ελάχιστο.

Με τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο η χώρα υπέστη ολέθριο πλήγμα στην οικονομική υποδομή της που θα τη σημάδευε και θα την έφερνε πολλά χρόνια πίσω. Για να μπορέσει να ανακάμψει, θα χρειαζόνταν πολλά χρόνια, ακόμη κι αν μετά τον πόλεμο ακολουθούσε ειρηνική περίοδος ανοικοδόμησης. Το γεγονός ότι μετά τη σύρραξη ακολουθεί σκληρή και εξαντλητική Κατοχή, τόσο από πλευράς υλικών όσο και ανθρώπινων πόρων, αποδεικνύει το μέγεθος της καταστροφής, αλλά και την απελπιστική κατάσταση στην οποία θα περιέλθει το ελληνικό στοιχείο.

---

²⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (1914-41), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

Τον Απρίλιο του 1941 οι Γερμανοί εισβάλλουν στην Ελλάδα και καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της. Συγχρόνως, οι Βούλγαροι, με την άδεια των Γερμανών, καλύπτουν σχεδόν ολόκληρη την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη.²⁷ Η χώρα διαιρείται σε τρεις ζώνες κατοχής: τη γερμανική (Θεσσαλονίκη, Λήμνος, Λέσβος, Χίος, το μεγαλύτερο μέρος της Κρήτης, Μήλος, Αίγινα, Σαλαμίνα, το αεροδρόμιο Τατοΐου και Ελληνικού, Κηφισιά, Χαλάνδρι, Εκάλη, Ελευσίνα, λιμάνι του Πειραιά και σιδηρόδρομος Αθήνας-Θεσσαλονίκης), την ιταλική (Πελοπόννησος, Ήπειρος, Θεσσαλία, Κυκλάδες, Σποράδες, Σάμος, Ιόνια νησιά και ανατολική πλευρά της Κρήτης) και τη βουλγαρική. Η βουλγαρική περίπτωση εμπεριέχει ένα παράδοξο. Η Βουλγαρία κατέλαβε επαρχίες ενός κράτους προς το οποίο δεν είχε κηρύξει τον πόλεμο, ούτε ήρθε σε εχθροπραξίες μαζί του, ούτε απηύθυνε οποιαδήποτε προειδοποίηση ή τελεσίγραφο διατυπώνοντας κάποια αξίωση.

Σιωπηρά, ακολουθώντας τα γερμανικά στρατεύματα, ο βουλγαρικός στρατός, με πλήθος διοικητικών αρχών, εγκαταστάθηκε μέχρι τον ποταμό Στρυμόνα. Επίσης και η επίσημη ελληνική κυβέρνηση, στην Αθήνα αρχικά, στο εξωτερικό έπειτα, τηρούσε τυπική σιωπή απέναντι στη βουλγαρική εισβολή επί δύομισι μήνες περίπου και μόνο στις αρχές Ιουλίου θα κηρύξει τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας.

Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι η βουλγαρική κατοχή του τμήματος αυτού της χώρας, η τρίτη και σκληρότερη στα τελευταία τριάντα χρόνια, υπήρξε πολύ βίαιη και συνοδευόταν από την καταστροφική οικονομική απομύζηση αλλά και συστηματικές ενέργειες εκβουλγαρισμού του ελληνικού στοιχείου. Στο πλαίσιο των ενεργειών αυτών εγκαταστάθηκαν στη χώρα μας δεκάδες χιλιάδες Βούλγαροι έποικοι οι οποίοι, όπως και ο υπόλοιπος βουλγαρικός στρατός, λυμαίνονταν τις ελληνικές περιουσίες. Χαρακτηριστικό της εκμετάλλευσης αποτελεί το γεγονός ότι οι Έλληνες χωρικοί καλλιεργούσαν τα χωράφια τους τα οποία είχαν παραχωρηθεί στους Βουλγάρους και έτσι ήταν αναγκασμένοι να πληρώνουν δυσβάσταχτους φόρους και για τις περιουσίες τους και για το εισόδημά τους. Επίσης, δεν υπήρχε καμία μέριμνα από τις βουλγαρικές αρχές οι οποίες δεν έδειχναν το παραμικρό ενδιαφέρον για την τύχη του ελληνικού πληθυσμού.

Συνέπεια όλων αυτών ήταν η εμφάνιση φοβερής πείνας που αποδεκάτιζε τον πληθυσμό. Δικαίωμα στην παραγωγή είχαν μόνο οι Βούλγαροι, ενώ όσες φορές μερικοί Έλληνες αποκτούσαν προμήθειες πέραν του καθορισμένου τιμωρούνταν με

---

²⁷ Σούρλας Π., *Τι είναι τελικά ο φιλελευθερισμός*, Το Βήμα (Νέες Εποχές — Ιδέες), 15 Σεπτεμβρίου 1996

φυλάκιση ή ακόμη και με θάνατο. Οι λόγοι αυτοί ανάγκασαν χιλιάδες κατοίκους της περιοχής να καταφύγουν στη γερμανική ζώνη της Θεσσαλονίκης. Σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής έφτασαν εκεί πάνω από 25.000 με την προσδοκία ότι θα αντιμετωπίσουν καλύτερη μεταχείριση. Όσοι δεν τα κατάφεραν συλλαμβάνονταν και φονεύονταν από τις αρχές.

Στην υπόλοιπη Ελλάδα υπήρχε ουσιαστικά γερμανική διοίκηση αφού η ιταλική υπάκουε στις εντολές των Γερμανών. Και οι δύο κατακτητές πάντως φέρθηκαν στους Έλληνες με την ίδια και μεγαλύτερη σκληρότητα από αυτήν των Βουλγάρων, αν και οι Ιταλοί πολλές φορές υπήρξαν πιο ανεκτικοί. Χαρακτηριστικό, πάντως, και των τριών ήταν η αλόγιστη και χωρίς όρια εκμετάλλευση του ελληνικού πλούτου και η αδιαφορία για την απογύμνωση και την καταστροφή της ελληνικής οικονομίας. Στις υπόλοιπες κατακτημένες ή ουδέτερες χώρες οι Γερμανοί ακολούθησαν την πολιτική της «λογικής εκμετάλλευσης» των πλουτοπαραγωγικών πηγών, επειδή συνήθως αυτό εξυπηρετούσε τα συμφέροντά τους.²⁸ Στη Γαλλία, στο Βέλγιο, στην Ολλανδία, στη Δανία και στη Νορβηγία οι γερμανικές δυνάμεις χρησιμοποίησαν το υπάρχον οικονομικό παραγωγικό δυναμικό καθώς και τον νομισματικό μηχανισμό και προέβαιναν σε ενέργειες για τη διατήρηση του πληθωρισμού. Όταν η τεχνική αυτή δεν απέδιδε παρά μόνο ασήμαντα ή δευτερεύοντα αποτελέσματα, τότε το Ράιχ κατέφευγε στην αρπαγή και στη λεηλασία. Παράδειγμα τέτοιων χωρών αποτελούν η Ελλάδα και η Ουκρανία.

Οι Γερμανοί είχαν δύο κύρια οικονομικά ενδιαφέροντα στην Ελλάδα: τις προμήθειες αγαθών και τα μεταλλεύματα. Υπήρχε μόνο ένα σημαντικό εργοστάσιο παραγωγής πυρομαχικών (Μποδοσάκη), αλλά αφού τα υλικά έπρεπε να εισαχθούν από τη Γερμανία, οι μηχανές του αποσυναρμολογήθηκαν και στάλθηκαν εκεί, ενώ τα κτίρια μετατράπηκαν σε χώρο επισκευών της Λουφτβάφε. Παρόμοια τύχη είχε και η υπόλοιπη ελληνική οικονομία.

---

²⁸ Σούρλας Π., *Τι είναι τελικά ο φιλελευθερισμός*, Το Βήμα (Νέες Εποχές — Ιδέες), 15 Σεπτεμβρίου 1996

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Σύμφωνα με τα κείμενα των σχεδίων της Χάγης του 1899 και των Βρυξελλών, αλλά και τον κανονισμό της Χάγης του 1907, όταν ένας στρατός καταλαμβάνει μια ξένη χώρα οφείλει να εξασφαλίσει τη συντήρησή του με τρόφιμα της πατρίδας του και να συμπληρώνει τις προμήθειές του, όταν αυτό χρειαστεί, από τους πόρους της κατεχόμενης χώρας υπό τον όρο να μην διαταράσσει δραματικά τη διατροφή του πληθυσμού. Οι δυνάμεις του Άξονα όχι μόνο δεν τήρησαν αυτό τον κανόνα, αλλά και ενήργησαν με τέτοιο τρόπο που έκαναν αδύνατη τη διατροφή των Ελλήνων με τα προϊόντα της χώρας τους.

Μεταξύ της 1ης Μαΐου του 1941 και 15ης Οκτωβρίου του 1942 το Ράιχ απαίρεσε κάθε χρήσιμο παραγωγικό εργαλείο και δεν έδωσε τίποτα, ή πολύ λίγα, σε ανταπόδοση καθιστώντας έτσι αδύνατη την ανάκαμψη της οικονομίας. Ολόκληρη η σοδειά κατασχέθηκε ως λεία πολέμου ή αγοράστηκε σε πολύ χαμηλές τιμές και μεταφέρθηκε στη Γερμανία.²⁹ Όλα τα πολύτιμα για τις εξαγωγές αποθέματα σε λάδι, σταφίδα, καπνό, σύκα και ελιές κατασχέθηκαν με σκοπό πολλά από αυτά να θρέψουν τον γερμανικό στρατό της Βόρειας Αφρικής. Ακόμη και ελληνικό νερό στάλθηκε σ' αυτή την περιοχή. Μέχρι και εργοστάσια τροφίμων ίδρυσαν οι Γερμανοί, για να κονσερβοποιούν τα ελληνικά προϊόντα και να τα στέλνουν στην πατρίδα τους.

Όσον αφορά τις επιτάξεις, χαρακτήριζαν την ύπαρξη και των ελάχιστων ιδιωτικών αποθεμάτων ως λαθρεμπόριο πολέμου και έτσι όλοι έσπευδαν τρομοκρατημένοι να παραδώσουν ό,τι είχαν στην κατοχή τους ακόμη και φάρμακα. Συχνά επιβάλλονταν ομαδικές ποινές των κατοίκων σε τρόφιμα, ενώ πολλές ήταν και οι επιτάξεις ζώων. Περίπου στο ίδιο διάστημα μεταφέρθηκαν στη Γερμανία αγαθά αξίας 45.700.000 μάρκων, ενώ μέχρι το τέλος του ίδιου χρόνου έφτασαν τα 150.000.000. Όλες οι αγορές έγιναν σε τιμές Κατοχής σε αναλογία 1 μάρκο προς 50 δραχμές. Στον τομέα της βιομηχανίας η υφαντουργία, που απασχολούσε χιλιάδες εργαζομένους, υπολειπουργούσε δημιουργώντας έτσι πάρα πολλούς ανέργους, ενώ η εμπορική ναυτιλία, που προσπόριζε σημαντικά έσοδα στη χώρα έπαψε να το πράττει, και ο πόλεμος σταμάτησε τα πολύτιμα εμβάσματα των Ελλήνων από το εξωτερικό.

Το γερμανικό οικονομικό επιτελείο έβλεπε τα ελληνικά μεταλλεύματα με

---

²⁹ Μάνεσης Αριστ., *Το εκπαιδευτικό έργο*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996

ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Υλικά όπως το χρώμιο, ο βωξίτης, το μαγγάνιο, ο μόλυβδος και το νικέλιο ήταν ζωτικής σημασίας για τα κράματα των πυρομαχικών και οι Γερμανοί ήλπιζαν ότι με τα μεταλλεύματα αυτά θα κάλυπταν ένα μεγάλο μέρος των αναγκών τους στον τομέα αυτό. Έτσι εξηγείται εξάλλου και η ενέργεια του Ράιχ να καταλάβει την πλούσια σε χρώμιο περιοχή της Θεσσαλονίκης, ενώ η υπόλοιπη Μακεδονία ήταν στα χέρια των Βουλγάρων.³⁰ Πάντως, τα γερμανικά σχέδια στον τομέα αυτόν δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα, αφού η προσδοκώμενη παραγωγή δεν επιτεύχθηκε ποτέ και διότι πολλές ήταν οι δολιοφθορές και οι ανατινάξεις των ορυχείων από μέλη της Εθνικής Αντίστασης.

Εκτός των άλλων, οι Έλληνες ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν το κόστος κατοχής, δηλαδή την κάλυψη όλων των αναγκών των κατακτητών με το ελληνικό προϊόν. Ο πόλεμος του 1940-1941 είχε ήδη δημιουργήσει ένα τεράστιο έλλειμμα της τάξεως των 4.563.000.000 δραχμών το 1940 και 7.516.000.000 δραχμών το 1941. Αυτή τη χρονιά το κόστος κατοχής είναι τετραπλάσιο από τα προβλεπόμενα έσοδα. Η πολιτική της κακοδιαχείρισης που είδαμε πριν επέσπευσε την επιδείνωση της οικονομίας η οποία δεν μπορεί να επωφεληθεί από τους φόρους και τα εισοδήματα που εισπράττονταν προπολεμικά. Το 1941 το κόστος κατοχής φτάνει το 40% του εθνικού εισοδήματος, ενώ τον επόμενο χρόνο το 90%. Η διαδικασία αυτή συνετέλεσε στην ανοδική πορεία του πληθωρισμού που έφτασε σε απίθανα ύψη ως την Απελευθέρωση. Με την άνοδο του κόστους κατοχής η κυβέρνηση αναγκαζόταν να αυξήσει τις τιμές καθώς η κίνηση της δραχμής αυξανόταν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, νέα άνοδο του κόστους κατοχής και έτσι συνεχιζόταν ο φαύλος κύκλος.

Ο πληθωρισμός δεν ήταν μόνο συνέπεια των συνθηκών αυτών. Ήταν συνάμα και το αποτέλεσμα εσκεμμένων ενεργειών των κατακτητών, που σκόπευαν σε τρεις βασικούς στόχους. Πρώτον, με τον πληθωρισμό είχαν την ευχέρεια να αποκτήσουν ό,τι χρειαζόνταν πληρώνοντας σε νόμισμα χωρίς εσωτερική αξία. Δεύτερον, υποχρέωναν τον ελληνικό λαό, με τις άθλιες συνθήκες που δημιουργούσαν, να πουλήσει τα σπίτια του, τα κοσμήματά του και γενικά τα υπάρχοντά του και να στραφεί προς τον κατακτητή ζητώντας δουλειά στα εργοστάσια της Γερμανίας (τον Σεπτέμβριο του 1944 οι Έλληνες καταναγκαστικοί εργάτες στο «έδαφος του Ράιχ» φτάνουν τις 16.000). Τρίτον, με την πείνα και την εξαθλίωση προσπαθούσαν οι κατακτητές να αποδυναμώσουν την αντιστασιακή δράση.

---

³⁰ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992

Για τη διευκόλυνση των αγορών τους, οι δυνάμεις του Άξονα εξέδωσαν δικό τους νόμισμα τους πρώτους μήνες της Κατοχής. Οι Γερμανοί τα μάρκα κατοχής, οι Ιταλοί τη μεσογειακή δραχμή (στα νησιά του Ιονίου την ιονική δραχμή) και οι Βούλγαροι το επίσημο βουλγαρικό νόμισμα, το λέβα.

Τα νέα νομίσματα δεν έφεραν καμία υπογραφή παρά μόνο τα στοιχεία της σειράς και τον αύξοντα αριθμό και δεν είχαν αξία εκτός Ελλάδος. Αφού τα χρησιμοποίησε για την αγορά μεγάλης ποσότητας αγαθών το Ράιχ τα αποσύρει τον Αύγουστο του 1941 και τα αντικαθιστά με ισοτιμία 60 προς 1 για το μάρκο και 1 προς 1 για τη μεσογειακή δραχμή. Ακόμη όμως και έτσι η Τράπεζα της Ελλάδος εξακολούθησε να τυπώνει ελληνικές δραχμές χωρίς αντίκρισμα, αφού τα αποθέματα χρυσού είχαν φυγαδευτεί, και τα έδινε στους κατακτητές είτε με τη μορφή αποζημίωσης είτε δανεισμού! Με τις ογκώδεις δεσμίδες δραχμών που έπαιρναν Γερμανοί και Ιταλοί, αγόραζαν σε χαμηλές τιμές τα προϊόντα της χώρας στους τόπους παραγωγής τους. Οι 763.000 χρυσές λίρες και τα 11.265 χρυσά φράγκα που διοχετεύθηκαν από την Τράπεζα του Ράιχ με ενέργειες του οικονομικού πληρεξουσίου Νόμπαχερ δεν ήταν αρκετά για να αποτρέψουν το οικονομικό χάος.

Τον Ιούλιο του 1941 η ποσότητα των δραχμών σε κυκλοφορία έφτασε τα 24 δισεκατομμύρια δραχμές, τον Δεκέμβριο τα 49 δις, ένα χρόνο μετά τα 306 δις, τον Ιούνιο του 1943 τα 550 και τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους τα 3,1 τρισεκατομμύρια. Τους τελευταίους μήνες της Κατοχής οι γερμανικές απαιτήσεις ανέρχονταν σε 50 δισεκατομμύρια ημερησίως, ενώ η κυβέρνηση τύπωνε περίπου 500 δις σε ημερήσια βάση. Μετά το τέλος του πολέμου η νομισματική κυκλοφορία έχει φτάσει στο ασύλληπτο ποσό των 7.305.500.000.000.000 δραχμών σε αντίθεση με τα 11 δισεκατομμύρια του 1940.

Την περίοδο αυτή το μικρότερο τραπεζογραμμάτιο που κυκλοφορούσε ήταν αξίας 100 δισεκατομμυρίων δραχμών (είχε αγοραστική δύναμη μικρότερη της μιας προπολεμικής δραχμής ή σε είδος, την αξία ενός αβγού), ενώ το κόστος μιας εφημερίδας έφτανε τα 500 δισεκατομμύρια δραχμές.³¹ Μία οκά ψωμί, που το 1941 στοίχιζε 10 δραχμές, έφτασε τον Σεπτέμβριο του 1944 να πωλείται 153 εκατομμύρια.

Αυτό σημαίνει ότι τα είδη πρώτης ανάγκης ανέβηκαν 50.000 φορές ενώ οι μισθοί μόνο 2.000 φορές. Οι μισθοί (που μόλις επαρκούσαν για τρεις οκάδες λάδι ή έξι οκάδες ψωμί) ορίζονταν από επιτροπή, για να ανταποκρίνονται κατά το δυνατόν στις συνεχείς αυξήσεις των ειδών διατροφής. Το κόστος ζωής, με βάση το έτος 1940, διπλασιάστηκε το πρώτο εξάμηνο της Κατοχής.³² Τον Οκτώβριο του 1943 ήταν 335 φορές μεγαλύτερο του προπολεμικού, τον Δεκέμβριο του 1943 828, και τον τελευταίο μήνα της Κατοχής, τον Οκτώβριο του 1944, είχε φτάσει σε ιλιγγιώδη επίπεδα. Η χρυσή λίρα, που έμενε στην αναλογία με τη δραχμή στο 1 προς 375 πριν τον πόλεμο, έφτασε στο 1 προς 600.000 για μεγάλο διάστημα του πολέμου. Έχει υπολογισθεί ότι εξαιτίας του πληθωρισμού η συνολική ζημιά που υπέστη η χώρα ως την 1η Οκτωβρίου του 1944 έφτανε τις 27.452.262 χρυσές λίρες. Στις 10 Νοεμβρίου τέθηκε σε κυκλοφορία η νέα δραχμή. Η σχέση της με την παλαιά ορίστηκε: 1 νέα δραχμή = 50 δισεκατομμύρια παλαιές δραχμές και η σχέση της με την αγγλική χάρτινη λίρα ήταν 600 νέες δραχμές.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ

Με τη στροφή του πολέμου προκύπτει μια αλλαγή της λειτουργίας της Ελλάδος στην όλη ναζιστική στρατηγική. Λόγω της γρήγορης προέλασης των βρετανικών μονάδων μετά τη μάχη του Ελ Αλαμείν (από τις 23 Οκτωβρίου 1942), η

³¹ *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη* Γ' Λυκείου 2002

³² *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (1914-41), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

Ελλάδα δεν είναι πια διαμετακομιστική χώρα για τα γερμανοϊταλικά στρατεύματα της Βόρειας Αφρικής, αφού αναμένεται Συμμαχική επίθεση κατά της Νοτιοανατολικής Μεσογείου. Έτσι η χώρα από βάση εφοδιασμού και εξόρμησης γίνεται οχυρό που πρέπει να προστατεύσει το πολιτικά και πολεμοοικονομικά σημαντικό νοτιοανατολικό τμήμα της ναζιστικής αυτοκρατορίας από επιθέσεις προς Νότο. Επίσης, μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών και την αποχώρηση της 11ης Ιταλικής Στρατιάς, δυνάμεως 25.000 ανδρών, το ναζιστικό καθεστώς επεκτάθηκε σε ολόκληρη την Ελλάδα πλην της βουλγαρικής ζώνης. Όλα αυτά ενέτειναν την τρομοκρατία και κλιμάκωσαν την κατοχική εκμετάλλευση.³³

Αυτή η εξαντλητική οικονομική πολιτική των Γερμανών αποσκοπούσε στην εξασφάλιση προμηθειών για τις δυνάμεις Κατοχής, στην αποστολή πρώτων υλών και εργατικού δυναμικού στη Γερμανία αλλά και στη διείσδυση και κυριαρχία του γερμανικού κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία.³⁴ Η γερμανική πολιτική απέβλεπε γενικότερα στην εφαρμογή ενός σχεδίου περιορισμένης εκβιομηχάνισης των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, με την ίδρυση εργοστασίων προσανατολισμένων στην ελαφρά βιομηχανία. Οι μονάδες αυτές θα λειτουργούσαν συμπληρωματικά ως προς τη βαριά γερμανική βιομηχανία και θα βοηθούσαν στην αποδιάρθρωση των παλαιών οικονομικών δομών στις χώρες αυτές και στην αποδέσμευση πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού που θα μπορούσε να απορροφηθεί από τη γερμανική βιομηχανία.

³³ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992

³⁴ Ολόκληρη η διακοίνωση: Β.Π. Παπαδάκη: *«Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου 1940-1945»*, Αθήναι 1957, σελ. 167- 173

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι πρώτες ελλείψεις έχουν αρχίσει να εμφανίζονται πριν ακόμη την έλευση του κατακτητή. Μετά την αρχή της Κατοχής η πείνα κάνει αισθητή την παρουσία της, χωρίς να φτάσει όμως ακόμη στο σημείο που θα βρεθεί αργότερα. Στις αρχές του φθινοπώρου του 1941 ήδη τα εισοδήματα, οι μισθοί και οι συντάξεις έχουν σχεδόν εκμηδενισθεί. Τα περισσότερα λαϊκά συσσίτια που ιδρύονται το καλοκαίρι διακόπτονται τη λειτουργία τους γιατί δεν διαθέτουν τα μέσα και δεν βρίσκουν τρόφιμα.

Επιπλέον η διαίρεση της χώρας σε τρεις ζώνες κατοχής κάνει πολύ πολύπλοκη τη διανομή τροφίμων. Εξάλλου, αν και η βουλγαρική ζώνη περιελάμβανε μόνο το 11% του πληθυσμού και το 15% του εδάφους, διέθετε ωστόσο το 40% της παραγωγής σιταριού, το 60% της παραγωγής σίκαλης και αβγών, το 50% των οσπρίων και το 80% του βουτύρου, προϊόντα που πρωταγωνιστούσαν στην ελληνική διατροφή.

Σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής η Βουλγαρία δεν αποδέχθηκε να παραχωρήσει κανένα από αυτά τα αγαθά στις υπόλοιπες ζώνες, οι οποίες εξάλλου περιελάμβαναν και τα μεγάλα αστικά κέντρα.³⁵ Των τελευταίων μάλιστα ο αριθμός είχε αυξηθεί δραματικά μετά την αποχώρηση των στρατιωτών από τις εμπόλεμες ζώνες και τη μεταφορά τους εκεί, όπου περίμεναν ότι το ελληνικό κράτος θα τους μετέφερε στην ιδιαίτερη πατρίδα τους.

Η κυβέρνηση από την άλλη δεν κατορθώνει να συγκεντρώσει το σιτάρι και τα άλλα γεωργικά προϊόντα από τη γερμανοϊταλική αγροτική ζώνη αφού οι χωρικοί κρύβουν τη σοδειά τους. Πολλοί, ιδιαίτερα οι εύποροι αγρότες, διατηρούν κρυφές αποθήκες, για να ανεβάζουν τις τιμές, ενώ αρκετές οικογένειες έχουν στη διάθεσή τους προμήθειες μέχρι την επόμενη σοδειά. Συχνά μάλιστα γίνονται εκκλήσεις από διάφορες αντιστασιακές ομάδες που προτρέπουν τους παραγωγούς να μην παραδώσουν στις αρχές τα γεωργικά προϊόντα, ώστε να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να σταλούν αυτά στη Γερμανία. Ουσιαστικά δηλαδή, στην ελληνική υπηρεσία εφοδιασμού φτάνει μόνο το 4% της ήδη μειωμένης σοδειάς σιταριού και μόνο το 2% των υπολοίπων δημητριακών. Η επίθεση του Χίτλερ στη Σοβιετική Ένωση ματαίωσε κάθε πιθανότητα εφοδιασμού με σιτάρι από την περιοχή αυτή. Εξάλλου το αρχηγείο του Ράιχ διεμήνυε ότι, αφού άλλες χώρες όπως το Βέλγιο, η Νορβηγία και η Ολλανδία ήταν περισσότερο σημαντικές από την Ελλάδα, θα έρχονταν πρώτες στις αποστολές τροφίμων και έτσι η χώρα μας δεν είχε να περιμένει και να ελπίζει

³⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (1914-41), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

βοήθεια από τη Γερμανία.

Εκτός των άλλων, ένας καθοριστικός παράγοντας στο ζήτημα της πείνας ήταν ο αποκλεισμός των Συμμάχων. Η Μεγάλη Βρετανία είχε σφυρηλατήσει ένα σιδερένιο κλοιό γύρω από την ηπειρωτική Ευρώπη και κανένα εμπόρευμα δεν επιτρεπόταν να περάσει σε καμιά κατεχόμενη χώρα ούτως ώστε να μην υπάρχει η δυνατότητα εφοδιασμού των κατακτημένων χωρών του Άξονα. Η πολιτική αυτή, που είχε δοκιμασθεί και κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν απόλυτη και έπρεπε να διατηρηθεί με κάθε θυσία αφού θεωρούνταν αναγκαία για το νικηφόρο και σύντομο τέλος του πολέμου. Κάθε χαλάρωση του αποκλεισμού θα ευνοούσε τον εχθρό και έτσι ο πόλεμος θα παρατεινόταν. Μόνο η συμμαχική νίκη θα σήμαινε στην ουσία τροφή για την Ευρώπη.³⁶

Οι ανάγκες του πολέμου θα μπορούσαμε να πούμε ότι δικαιολογούσαν ένα τέτοιο μέτρο όμως, στην περίπτωση αυτή, η Ελλάδα θιγόταν περισσότερο λόγω της θέσης της αλλά και επειδή ούτως ή άλλως ήταν αναγκασμένη να καλύπτει το διατροφικό έλλειμμα της με εισαγωγές από το εξωτερικό.

Με τον αποκλεισμό, κάθε αποστολή βοήθειας από άλλες χώρες γινόταν αυτομάτως αδύνατη. Όπως και να είχε η κατάσταση, πάντως, η Ελλάδα ήταν μια συμμαχική χώρα που ο ηρωισμός της και η σθεναρή αντίστασή της εναντίον του

³⁶ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (1914-41), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

κατακτητή είχαν αποσπάσει τον παγκόσμιο θαυμασμό (και ιδιαίτερα τον βρετανικό) και είχε εμπυρώσει τον υπόλοιπο κόσμο να αντισταθεί στον Άξονα. Η χώρα αυτή τώρα είχε αφεθεί αβοήθητη στη μοίρα της.

Πολλοί Έλληνες είδαν τον αποκλεισμό ως πράξη απαξίας από πλευράς των Συμμάχων. Η άρση του, από την άλλη, θα έσωζε χιλιάδες ζωές. Ήδη από τον Μάιο του 1941 οι προβλέψεις για τον ερχόμενο χειμώνα είναι κάτι παραπάνω από ανησυχητικές. Ο Γερμανός πληρεξούσιος Άλτενμπουργκ ενημερώνει στις 7 Μαΐου τον υπουργό Εξωτερικών του Ράιχ και τη γερμανική διοίκηση ότι η πείνα θα εξαπλωνόταν εάν το κενό των τροφίμων δεν έκλεινε.

Στο Βερολίνο γίνονται συζητήσεις μεταξύ των αρμοδίων για το θέμα, αλλά η απάντηση είναι αρνητική, ενώ δίνεται η εντολή στον πληρεξούσιο να ξεχάσει κάθε απαίτηση από τη Γερμανία. Οποιαδήποτε προμήθεια από τη Ρωσία δεν είναι εφικτή, όπως επίσης και ο εφοδιασμός των ιταλικών ζωνών από τη γερμανική καθώς η τελευταία ήταν η πολυπληθέστερη.³⁷ Τον Οκτώβριο μάλιστα ο Χίτλερ παραχωρεί την ευθύνη για τη διατροφή των Ελλήνων στους Ιταλούς οι οποίοι διά στόματος Μουσολίνι απαντούν ότι ο Χίτλερ *«πήρε από τους Έλληνες ακόμη και τα κορδόνια των παπουτσιών τους και περιμένει τώρα από τους Ιταλούς να τους θρέψουν»*.

Ο Άλτενμπουργκ, παρ' όλα αυτά, έχοντας συναίσθηση της κατάστασης και προσπαθώντας να τη βελτιώσει ζητά 10.000 τόνους δημητριακών το καλοκαίρι, αλλά το γερμανικό Υπουργείο Γεωργίας αρνείται και πάλι. Μόνο όταν οι εκθέσεις του πληρεξουσίου έδειχναν καθαρά ότι η οικονομική κρίση και η επερχόμενη πείνα θα απειλούσαν τα γερμανικά στρατιωτικά συμφέροντα αναγκάστηκαν οι αρμόδιοι του Ράιχ να δώσουν κάποια προσοχή. Ο Γερμανός πληρεξούσιος παρουσιάζει μια ανάλυση του οικονομικού προβλήματος και ζητά εκτός των άλλων μείωση του κόστους κατοχής, για να αποτραπεί η κατάρρευση της ελληνικής οικονομίας. Στον επίλογό του τονίζει ότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στην απώλεια των προμηθειών λαδιού και μεταλλευμάτων που ήταν τόσο απαραίτητα για τη Γερμανία. Τον Σεπτέμβριο φθάνουν στην Ελλάδα 10.000 τόνοι δημητριακών. Όμως ξεκαθαρίζεται ότι άλλη βοήθεια δεν πρόκειται να αποσταλεί.

Την πρώτη εβδομάδα του Οκτωβρίου η πείνα, που είχε προβλεφθεί τον Μάιο, γίνεται τώρα πολύ έντονη. Τα αποθέματα δημητριακών έχουν εξαντληθεί. Οι Ιταλοί πιάζουν τους Βουλγάρους, που κατέχουν τις πιο παραγωγικές περιοχές, να στείλουν

---

³⁷ Ολόκληρη η διακοίνωση: Β.Π. Παπαδάκη: *«Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου 1940-1945»*, Αθήνα 1957, σελ. 167- 173

100.000 τόνους δημητριακών αλλά αυτοί αρνούνται, ενώ και η πίεση από την πλευρά των Γερμανών αποτυγχάνει.³⁸ Μετά την άρνηση αυτή, οι Ιταλοί στέλνουν 800 τόνους δημητριακών, ενώ οι Γερμανοί φορτίο 10.000 τόνων.

Δυστυχώς το πλοίο που εκτελούσε τη μεταφορά βυθίστηκε από τους Άγγλους έξω από τις ελληνικές ακτές και ο Γερμανός πληρεξούσιος ζητά άλλο φορτίο το οποίο δεν φθάνει ποτέ στην Ελλάδα. Οι Γερμανοί προσπάθησαν να λύσουν υπεύθυνα και μόνιμα το πρόβλημα της έλλειψης αγαθών μόλις το καλοκαίρι του 1942.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΘΑΝΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΠΕΙΝΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ: ΤΟΠΟΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΘΑΝΟΝΤΩΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1941 - ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1942

³⁸ «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», 29/4/1941

ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Στην αγροτική παραγωγή: Η γεωργία, ο κυριότερος παραγωγικός κλάδος που απασχολούσε πριν από τον πόλεμο το 60% του πληθυσμού και παρήγε γύρω στο 35% του εθνικού προϊόντος, δοκίμασε αμέσως τις συνέπειες από την έλλειψη εργατικών χεριών, τις απώλειες μηχανικού εξοπλισμού και τις άλλες δυσμενείς κατοχικές συνθήκες.³⁹ Η καλλιεργούμενη έκταση περιορίστηκε στο 70% της προπολεμικής και η στρεμματική απόδοση μειώθηκε κάτω από το μισό. Αποτέλεσμα ήταν να σημειωθεί κατακόρυφη πτώση της παραγωγής. Εκδηλώθηκε σε όλες τις καλλιέργειες και σε όλα τα βασικά είδη της γεωργικής παραγωγής. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι η παραγωγή του σταριού, που ήταν βάση της διατροφής του πληθυσμού κυμαινόταν στους 390.000 τόνους το χρόνο, έναντι 840.000 τόνων κατά την προπολεμική περίοδο. Παρόμοια ήταν η εξέλιξη και στους κλάδους της κτηνοτροφίας και της αλιείας (γύρω στο 60 - 60% και 25% της προπολεμικής παραγωγής αντίστοιχα).

Στη βιομηχανική παραγωγή: Η βιομηχανική παραγωγή εκμηδενίστηκε σχεδόν τελείως μετά την εμπλοκή στον πόλεμο και στη διάρκεια της Κατοχής. Δύο μόλις χρόνια μετά την απελευθέρωση, το 1946, η βιομηχανική παραγωγή μόλις είχε φθάσει στο 60% της προπολεμικής.

Στον κρατικό προϋπολογισμό: Στον κρατικό προϋπολογισμό του 1939 - 1940 έγιναν πιο αισθητές οι δυσμενείς επιπτώσεις από τη διεθνή πολεμική σύρραξη. Παρά τις νέες φορολογίες (φόρος στα κέρδη των φορτηγών πλοίων και στα έκτακτα κέρδη των εμπορικών επιχειρήσεων) δεν μπόρεσε να αποφευχθεί η μείωση των συνολικών εσόδων από την κάμψη της απόδοσης πολλών φορολογιών.⁴⁰ Από την άλλη μεριά, οι δαπάνες διογκώθηκαν απότομα για να καλυφθούν οι έκτακτες ανάγκες που δημιουργούσε ο πόλεμος. Μόνο από τα τρία πολεμικά υπουργεία.

Στη καταστροφή υποδομών: Πολλά χωριά και κωμοπόλεις είχαν καεί και περισσότεροι από 1.000.000 Έλληνες έμειναν άστεγοι. Το ένα τρίτο από το σύνολο των 9.000 χωριών που υπήρχαν στη χώρα και σχεδόν το 23% των κτιρίων κάθε είδους καταστράφηκαν τελείως ή έπαθαν σοβαρές ζημιές. Η ελληνική ναυτιλία που κατείχε προπολεμικά τη δεύτερη θέση στην κατηγορία των *tramps* και την ένατη στη διεθνή χωρητικότητα έπαθε συντριπτικές καταστροφές. Υπολογίζεται ότι χάθηκε το

³⁹ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992

⁴⁰ Αντιστράτηγου Γεωργίου Κ. Σ. Τσολάκογλου: «*Απομνημονεύματα*», σελ. 130, 132-133

72% της χωρητικότητας. Στην αρχή του πολέμου αριθμούσε 577 πλοία χωρητικότητας 1,8 εκατ. τόνων και στο τέλος του πολέμου εκτιμάται ότι περισώθηκαν μόνο 130 πλοία, συνολικής χωρητικότητας 0,5 εκατ. τόνων.

Στις απώλειες πρέπει να προστεθεί και το κλείσιμο του Ισθμού της Κορίνθου και οι σοβαρές ζημιές στο σύνολο των λιμενικών εγκαταστάσεων. Τεράστιες ήταν οι ζημιές και στο μεταφορικό δίκτυο της ξηράς.⁴¹ Στην κύρια σιδηροδρομική γραμμή Αθήνας - Θεσσαλονίκης είχε καταστραφεί περισσότερο από το 80% του συνολικού μήκους των σιδηροτροχιών, ενώ στο δίκτυο Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ) οι απώλειες ήταν ακόμη μεγαλύτερες. Περίπου ολοκληρωτική ήταν και η καταστροφή του συστήματος οδικών μεταφορών. Πριν αρχίσει ο πόλεμος κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα 1.030 αστικά λεωφορεία, 1.800 υπεραστικά, 6.167 φορτηγά και 8.700 επιβατηγά οχήματα, δηλαδή σύνολο 17.697 οχήματα. Στο τέλος του πολέμου είχαν απομείνει ελάχιστα κι αυτά ακατάλληλα για τις συγκοινωνιακές ανάγκες.

Στην αξία υλικών ζημιών: Η Διάσκεψη για τις επανορθώσεις που έγινε μεταπολεμικά στο Παρίσι δέχθηκε ότι η αξία των υλικών ζημιών της Ελλάδος από τον πόλεμο έφθασε στα 3.813.407.000 δολάρια. Υπολόγισε επίσης το συνολικό ύψος των ζημιών, των εξόδων Κατοχής και των κυβερνητικών δαπανών κατά το διάστημα του πολέμου και της Κατοχής στο ποσό των 8.451.833.000 δολαρίων.

---

⁴¹ «Επίσημα Έγγραφα επί της ρήξεως με τη Γιουγκοσλαβίαν και την Ελλάδα», γερμανική κατοχική έκδοση στα ελληνικά, Βερολίνον 1941

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΤΟΧΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

⌄ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΚΑΤΟΧΗ

⌄ ΟΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

⌄ Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

⌄ ΤΑ ΚΑΤΟΧΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

Τα γεγονότα που συνέβησαν στην Ελλάδα από το 1946 μέχρι το 1949 περιλαμβάνονται στα πιο δύσκολα χρόνια της νεοελληνικής ιστορίας και άφησαν πίσω τους εκατόμβες θυμάτων και τεράστιες καταστροφές. Ενώ οι λαοί της Ευρώπης μετά τον καταστροφικό Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προσπαθούσαν να επουλώσουν τις πληγές που άφησε πίσω του, οι Έλληνες επιδόθηκαν σε ένα αδελφοκτόνο πόλεμο που διήρκησε τρία χρόνια. Προκάλεσε χιλιάδες νεκρούς και από τις δύο πλευρές και αμέτρητες καταστροφές.⁴²

Μητέρες έχασαν τους άντρες και τα παιδιά τους. Τα ορφανά παιδιά γέμισαν τα ιδρύματα ενώ πολλά οδηγήθηκαν αιχμάλωτα μακριά από την πατρίδα. Πόνος, θλίψη και δάκρυα σημάδεψαν τη ζωή των ανθρώπων. Για τους μεγαλύτερους που τα έζησαν στην παιδική τους ηλικία, άφησαν δυσάρεστα βιώματα και τραυμάτισαν σοβαρά τον ψυχικό τους κόσμο.

Πέρασαν από τότε αρκετά χρόνια και ακόμη ταλανίζουν τον κοινωνικό και πολιτικό βίο της Ελλάδας. Το σπουδαιότερο είναι ότι τα σχολικά εγχειρίδια αποφεύγουν να αναφερθούν σε κάποιες λεπτομέρειες για να αποφύγουν τα επικριτικά σχόλια των επιζώντων, ή να προκαλέσουν τη μνήμη των νεκρών. Πάντως γράφτηκαν αρκετά βιβλία που βοηθούν τους αναγνώστες να πληροφορηθούν τα γεγονότα που συνέβησαν το κρίσιμο εκείνο διάστημα 1946-1949. Αξίζει, να πληροφορηθούν οι νέοι και οι γενιές που έρχονται, ώστε ο ιστορικός που θα κληθεί να συμπληρώσει και να καταγράψει τις σελίδες της νεότερης Ελλάδος να είναι αντικειμενικός και δίκαιος.

Πρόκειται για έναν αδελφοκτόνο πόλεμο. Πολλοί τον είπαν «συμμοριτοπόλεμο» άλλοι τον ονόμασαν «ανταρτοπόλεμο», ενώ κάποιιοι τον χαρακτήρισαν ως εμφύλιο. Όπως και να ονομαστεί ένα είναι σίγουρο: Ήταν ο πιο άγριος και καταστροφικός πόλεμος για την Ελλάδα. Οι νεκροί ήταν και από τις δύο πλευρές. Πολλές φορές σημειώθηκε το φαινόμενο στις μάχες που έγιναν, τα αδέρφια να βρίσκονται και από τις δύο πλευρές αντιμέτωπα με κίνδυνο να σκοτωθούν μεταξύ τους.

Φαίνεται ότι είναι κατάρα από τα αρχαία χρόνια μέχρι και σήμερα που παρασύρει άλλοτε από τα προσωπικά πάθη και άλλοτε από λανθασμένες ερμηνείες

---

⁴² Αντιστράτηγου Γεωργίου Κ. Σ. Τσολάκογλου: «Απομνημονεύματα», σελ. 130, 132-133

των πατριωτικών συναισθημάτων, να προκαλούμε εμφύλιες συγκρούσεις.

Πολλές φορές γίνανε όργανα ξένων συμφερόντων και σκοπιμοτήτων, ίσως από άγνοια και προκαλέσανε μικρές ή μεγάλες ζημιές στην πατρίδα μας. Είναι δύσκολο να κατονομάσεις τις αιτίες και να αποδώσεις ευθύνες. Αυτό είναι έργο του ιστορικού. Πέραν τούτου, όμως, ο απλός σκεπτόμενος πολίτης, θέλει να μάθει την αλήθεια για να δικαιολογήσει τις πράξεις εκείνης της γενιάς.

Ως αφετηρία θα θεωρηθεί η 27 Απριλίου 1941. Είναι η ημέρα που τα γερμανικά στρατεύματα μπήκαν στην Αθήνα. Πριν ακόμη τα στρατεύματα του Γ' Ράιχ ολοκληρώσουν την κατάκτηση της χώρας θα προκύψουν οι πρώτες αντιστάσεις της αδούλωτης ελληνικής ψυχής. Η πρώτη θα προέλθει από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, πρώην Τραπεζούντος μακαριστό Χρυσάνθο που αρνήθηκε να ψάλει δοξολογία στη μητρόπολη των Αθηνών για την επιτυχία των γερμανικών στρατευμάτων.⁴³ Στο Γερμανό στρατηγό που τον επισκέφθηκε στο γραφείο του είπε μεταξύ άλλων και τα εξής σε άπταιστα γερμανικά: *«Στρατηγέ μην προκαλείτε την υπερηφάνεια του Ελληνικού λαού»*. Αρνήθηκε, μάλιστα ο Χρυσάνθος να ορκίσει και την κυβέρνηση Τσολάκογλου που όρισαν οι Γερμανοί. Ένα άλλο γεγονός σημαντικό. Η γνωστή λογοτέχνιδα Πηνελόπη Δέλτα, την ημέρα εκείνη, 27 Απριλίου, όταν έμαθε ότι τα γερμανικά στρατεύματα εισήλθαν στην πόλη της Αθήνας αυτοκτόνησε.

Την ίδια ημέρα, όταν οι Γερμανοί υπέστειλαν την Ελληνική σημαία και την παρέδωσαν στον Έλληνα στρατιώτη για να υψώσουν στην ίδια θέση τη γερμανική, ο Έλληνας φρουρός Κωνσταντίνος Κουκίδης, λέγεται, ότι τυλίχτηκε την Ελληνική σημαία και έπεσε μαζί της κάτω από την Ακρόπολη νεκρός.⁴⁴

Ολοκληρώνοντας τις αντιδράσεις των πρώτων ημερών πρέπει να τονιστεί με έμφαση το εγχείρημα των δύο νέων φοιτητών, που με την γενναία πράξη τους έδωσαν ένα ισχυρό ράπισμα στον κατακτητή και τραυμάτισαν την υπεροψία του. Πρόκειται για τον Μανόλη Γλέζο φοιτητή της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών και τον φοιτητή της Νομικής Σχολής. Εκφραστές της ψυχικής διάθεσης όλου του Ελληνικού λαού, σκαρφάλωσαν στον ιερό βράχο από τη Β.Δ. πλευρά και χωρίς να γίνουν αντιληπτοί από τη γερμανική φρουρά, πλησιάζουν τον ιστό και κατεβάζουν τη γερμανική σημαία στις 30 Μαΐου του 1941.

⁴³ Σπ. Λιναρδάτου: *«Ο πόλεμος του 1940- 41 και η μάχη της Κρήτης»*, εκδόσεις «διάλογος», τόμος Β' σελ. 296

⁴⁴ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992

Οι Γερμανοί φρόντισαν γρήγορα να ορκίσουν κυβέρνηση της αρεσκείας τους με πρωθυπουργό το Στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου. Είναι ο ίδιος ο στρατηγός ως διοικητής Στρατιάς Δ. Μακεδονίας και Ηπείρου, με το σκεπτικό να μην αιχμαλωτιστεί ο Ελλ. Στρατός και οι θυσίες του αποβούν μάταιες, την 23 Απριλίου 1941 υπέγραψε για λογαριασμό της Ελλάδος τη Συνθηκολόγηση με τους Γερμανούς. Την 30 Μαΐου 1941 έγινε η ορκωμοσία της κατοχικής κυβέρνησης από έναν ιερέα του Ι. Ναού Αγίου Γεωργίου Καρύτση μετά την άρνηση του αρχιεπίσκοπου Χρυσανθου Φιλιππίδη να την ορκίσει στα Παλιά Ανάκτορα.

Από την ημέρα εκείνη αρχίζει η μοιρασιά της διοίκησης της Ελλάδος από τα Γερμανικά, Ιταλικά και Βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής. Η Ελλάδα καλείται να ακολουθήσει τον οδυνηρό Γολγοθά, μέσα από θανάτους, πείνα, αρρώστιες και κάθε είδους εξευτελισμούς.

Η κυβέρνηση του Εμμ. Τσουδερού, την οποία όρκισε ο βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄, μετά το θάνατο του πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κορυζή, εγκατέλειψε την Ελλάδα μαχόμενη και έφυγε απ' την Κρήτη στο Κάιρο και αργότερα στο Λονδίνο.

Μπορεί η Ελλάδα να υπέκυψε στη μοίρα της μπρος στο μέγεθος των αντιπάλων της, ωστόσο άλλοι συμμαχικοί λαοί αναγνώρισαν τη μεγάλη σημασία της νίκης των Ελληνικών όπλων στην Αλβανία με τους Ιταλούς, στα σύνορα της Μακεδονίας και στην Κρήτη με τους Γερμανούς.⁴⁵ Ήταν ένα μικρό φως στο τούνελ της σκοτεινής Ευρώπης μετά τη γερμανική κατοχή της.

Οι Έλληνες όμως δεν θα αργήσουν να απαντήσουν στα στρατεύματα κατοχής με τον ένοπλο αγώνα τους. Θα χτυπήσουν τον εχθρό στις πόλεις, στα χωριά και στα βουνά.

Λίγοι μήνες ήταν αρκετοί για να αρχίσει η ένταξη ενός μεγάλου αριθμού μαχητών της Αλβανίας, σε διάφορες οργανώσεις. Στις 11 Σεπτεμβρίου 1941, ιδρύεται ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ). Την πολιτική ηγεσία του ανέλαβε ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας ενώ τη στρατιωτική ο Ναπολέων Ζέρβας Λίγο αργότερα ιδρύεται η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ) με αρχηγούς τους συνταγματάρχες Ευριπίδη Μπακιρτζή και Δημήτριο Ψαρά και ως πολιτικό εκφραστή τον Γεώργιο Καρτάλη.

Στις 28 Σεπτεμβρίου 1941, ιδρύεται το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ). Την ιδρυτική πράξη υπέγραψαν εκ μέρους του ΚΚΕ Λευτέρης Αποστόλου εκ

---

⁴⁵ Αλ. Σακελλαρίου: «Η θέση της Ελλάδος εις τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον», εκδόσεις «osmos Greek- American Printing Company» Νέα Υόρκη 1944, σελ. 222- 223

μέρους του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΚΕ) ο Ηλίας Τσιριμώκος και εκ μέρους του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ) ο Απόστολος Βογιατζής.

Και οι τρεις πολιτικοί σχηματισμοί ύστερα από διάφορες ζυμώσεις και διεργασίες και στρατολόγηση Ελλήνων πολιτών πολλοί από τους οποίους είχαν πολεμήσει ως αξιωματικοί και στρατιώτες σε διάφορα μέτωπα του πολέμου, ίδρυσαν αντάρτικη ομάδα. Η σφαγή της Δράμας στις 28 και 29 Σεπτεμβρίου 1941, επέδρασε στην ίδρυση των αντάρτικων ομάδων. Ήταν η πρώτη μαζική εξέγερση με επαναστατικό χαρακτήρα, για να σταματήσει ο εκβουλγαρισμός των Ελλήνων. Το τίμημα βέβαια, το πλήρωσε ο λαός της Δράμας στην κεντρική πλατεία με το θάνατος τριών χιλιάδων Ελλήνων πολιτών. Εκείνο το διάστημα έγιναν και άλλες ομαδικές εκτελέσεις από τους Γερμανούς (Μεσόβουνο Πτολεμαΐδας, Κλεισιού, Κυδωνία και Αμπελόφυλου Κιλκίς).⁴⁶

Οι ενέργειες αυτές έκαναν επιτακτική την ανάγκη του ένοπλου αγώνα με σκοπό τον περιορισμό της αυθαιρεσίας των κατακτητών και την προστασία του άμαχου πληθυσμού.

Τα αντάρτικα σώματα που δημιουργήθηκαν ήταν: α) Ο Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός (ΕΛΑΣ) με επικεφαλής τον γεωπόνο από τη Λαμία Θανάση Κλάρα, γνωστό ως Άρη Βελουχιώτη, β) Εθνικές ομάδες Ελλήνων Ανταρτών (ΕΣΟΕΑ) με τον στρατηγό Ν. Ζέρβα και γ) η αντάρτικη ομάδα της ΕΚΚΑ με αρχηγό τα Δημήτρη Ψαρρό. Η Εθνική αντίσταση αρχίζει.

Η πάλη για την επιβίωση του λαού ήταν η πρώτη αυθόρμητη αντιστασιακή πράξη. Μια νίκη κατά των κατακτητών ήταν η οργάνωση των λαϊκών συσσιτίων από επαγγελματικές οργανώσεις και συλλόγους εργαζομένων.

---

⁴⁶ Βερέμης Θ. — Γουλιμή Γ., Ελευθέριος Βενιζέλος: *Κοινωνία–Οικονομία–Πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989

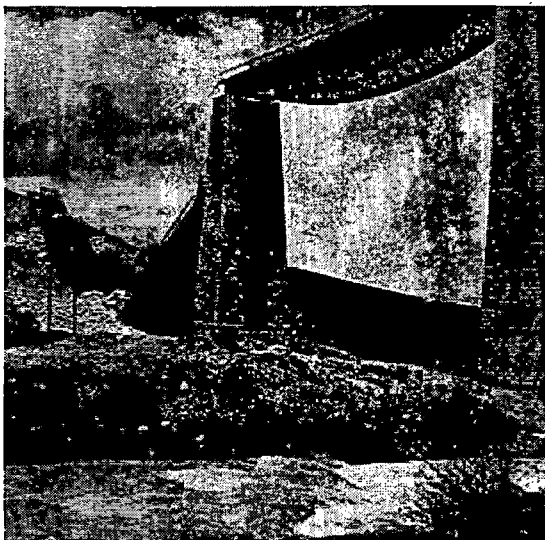
ΟΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

- «Ε.Δ.Ε.Σ.»¹
- «Ε.Κ.Κ.Α.»²
- «Ε.Α.Μ.»³

Κορυφαία στιγμή της δράσης των ένοπλων αντιστασιακών οργανώσεων στην Ελλάδα υπήρξε η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου⁴. Βρετανοί με ειδική αποστολή από το Συμμαχικό Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, άνδρες του ΕΛΑΣ και των ΕΟΕΑ, με τη συμμετοχή του Αρη Βελουχιώτη και του Ναπολέοντα Ζέρβα, αρχηγών των δύο ένοπλων οργανώσεων, συνεργάστηκαν για μια επιχείρηση που χαιρετίστηκε ως η πρώτη μεγάλη δολιοφθορά στην Ευρώπη. Ως το 1943, οι δυνάμεις του άξονα και οι ντόπιοι συνεργάτες τους ήλεγχαν μόνο τις μεγαλύτερες πόλεις και τις σημαντικότερες οδικές αρτηρίες στην Ελλάδα.

Την ίδια εποχή ο ΕΛΑΣ αριθμούσε περισσότερους από 30.000 ένοπλους, οι ΕΟΕΑ περίπου 10.000 και η ΕΚΚΑ λίγο περισσότερους από 1.000. Ο ΕΛΑΣ ήλεγχε την ορεινή Μακεδονία, μέρος της Ηπείρου, Θεσσαλία, Κρήτη, οι ΕΟΕΑ τα ορεινά της Ηπείρου και η ΕΚΚΑ την περιοχή της Παρνασσίδας. Συνολικά, αυτές οι τρεις μεγαλύτερες ένοπλες οργανώσεις ήλεγχαν περισσότερα από 35.000 τ.χλμ., μια περιοχή όπου κατοικούσαν 750.000 Έλληνες. Σ' αυτό το τοπίο, η υπεροχή του ΕΛΑΣ ήταν αριθμητικά και ποιοτικά ανώτερη από των υπόλοιπων αντιστασιακών

- 1 «Ε.Δ.Ε.Σ.» - (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) (στόχος η απελευθέρωση και η εγκαθίδρυση αβασίλευτης δημοκρατίας) - Αρχηγός ο στρατηγός Ναπολέων Ζέρβας
- 2 «Ε.Α.Μ.» - (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) (στόχος η απελευθέρωση και η ελεύθερη επιλογή της μορφής του πολιτεύματος από το λαό)
- 3 «Ε.Κ.Κ.Α.» - (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση) Αρχηγός ο στρατηγός Δημήτριος Ψαρρός

ΓΕΦΥΡΑ ΤΟΥ ΓΟΡΓΟΠΟΤΑΜΟΥ

ΑΡΗΣ ΒΕΛΟΥΧΙΩΤΗΣ

- 4 Νοέμβριος 1942: Ε.Α.Μ., Ε.Λ.Ε.Σ. και Βρετανοί καταδρομείς συνεργάστηκαν και ανατίναξαν τη γέφυρα του Γοργοπόταμου, κοντά στη Λαμία και απέκοψαν τον εφοδιασμό των γερμανικών στρατευμάτων της Αφρικής μέσω της Ελλάδας. Με προσωπική καθοδήγηση του Αρη Βελουχιώτη και του Ναπολέοντα Ζέρβα.

Με τη συγκριτική υπεροχή του ΕΛΑΣ συνδέεται και η βαθύτερη αιτία των πρώτων συγκρούσεων. Ο ΕΛΑΣ θεωρούσε ότι είναι η ηγεμονική δύναμη της ελληνικής αντίστασης και οι άλλες οργανώσεις θεωρούσαν ότι αυτή η στάση του ΕΛΑΣ δεν προοιωνίζε καλό. Στην ίδια εκτίμηση φαίνεται ότι κατέληξε και το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών μέσα στο χειμώνα του 1943.

Στην αρχή οι Βρετανοί βοηθούσαν όλες τις αντιστασιακές οργανώσεις με χρήματα και εφόδια.⁴⁷ Αλλωστε, η Βρετανία σήκωνε το μεγαλύτερο βάρος της σύγκρουσης με τις δυνάμεις του άξονα σε ολόκληρο τον πλανήτη, ως το 1943. Συνεπώς, δεν μπορούσε να στερηθεί τη βοήθεια οποιασδήποτε αντιστασιακής οργάνωσης στην κατεχόμενη Ευρώπη.

Ωστόσο, οι Βρετανοί παρατήρησαν ότι ο ΕΛΑΣ μετασχηματιζόταν σε έναν πολυάριθμο συγκροτημένο στρατό, με γερούς δεσμούς μέσω του ΕΑΜ με τα χωριά και τις πόλεις και στην ελεύθερη και στην κατεχόμενη Ελλάδα.⁴⁸ Επίσης παρατήρησαν ότι με τη δράση τους το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ επηρέαζαν -αν δεν καθόριζαν- την κατάσταση σε ολόκληρη την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα.

Η επιρροή τους ήταν τόσο πιο αποτελεσματική, όσο καλός ήταν ο κεντρικός πολιτικός και στρατιωτικός συντονισμός τους. Επίσης, το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ είχαν αποσπάσει την εκτίμηση και το θαυμασμό πολλών Ελλήνων που είχαν διαφύγει στη Μέση Ανατολή και, υπό την αυτο-εξόριστη ελληνική κυβέρνηση του Γεωργίου Β' μάχονταν στο πλευρό των Αγγλων εναντίον των Ιταλών και των Γερμανών στην Αφρική και την Εγγύς Ανατολή. Μια τέτοια εικόνα ερχόταν σε αντίθεση με των μικρότερων αντιστασιακών οργανώσεων που δραστηριοποιούνταν σε τοπικό επίπεδο, δεν είχαν μεγάλη επιρροή στον ντόπιο πληθυσμό, στερούνταν κεντρικού αποτελεσματικού πολιτικού και στρατιωτικού σχεδιασμού.

Οι σκέψεις αυτές ενισχύθηκαν από το γεγονός ότι πολλοί Ιταλοί στρατιώτες άρχισαν να παραδίδονται ομαδικά μαζί με τον οπλισμό τους στον ΕΛΑΣ μετά την 8η Σεπτεμβρίου 1943, οπότε η Ιταλία συνθηκολόγησε με τους Συμμάχους. Έτσι, στο Συμμαχικό Στρατηγείο αποφάσισαν να μην ενισχύουν με χρήματα και όπλα τον ΕΛΑΣ. Έτσι, από τις αρχές του 1944 οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ εξοπλιζόνταν με όπλα που είτε τους παρέδιδαν οι Ιταλοί είτε με εφόδους αποσπούσαν από γερμανικές αποθήκες και στρατόπεδα, ενώ οι δυνάμεις των ΕΟΕΑ και του ΕΔΕΣ είχαν την

---

⁴⁷ Ολόκληρη η διακοίνωση: Β.Π. Παπαδάκη: *«Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου 1940-1945»*, Αθήναι 1957, σελ. 167- 173

⁴⁸ *«Επίσημα Έγγραφα επί της ρήξεως με τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα»*, γερμανική κατοχική έκδοση στα ελληνικά, Βερολίνον 1941

αμέριστη υλική και πολιτική συμπαράσταση των Βρετανών και των Συμμάχων. Ο δρόμος για τη σύγκρουση μεταξύ των κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων είχε ανοίξει.

Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Η εμπειρία της κατοχής επηρέασε αποφασιστικά την πλειοψηφία των Ελλήνων. Από τη μια πλευρά ήταν η διαμορφωθείσα κατάσταση: ο πόλεμος, η πείνα, η ανομία και η αναρχία, ιδιαίτερα στην επαρχία, η υποταγή του κρατικού μηχανισμού στον εχθρό, η αναξιοπιστία και η παράλυση των παλαιών πολιτικών ηγεσιών.⁴⁹ Από την άλλη αναδύθηκε κάτι το καινούργιο και δυναμικό: το εαμικό κίνημα, το οποίο δεν περιορίστηκε στον αγώνα εναντίον των κατακτητών αλλά οραματιζόταν και προσπάθησε να διαμορφώσει μια κοινωνία πολύ διαφορετική από την προπολεμική, σε νέες βάσεις, με άλλες αξίες, με νέους στόχους και προοπτικές.

Όμως ο έντονος αντιστασιακός ριζοσπαστισμός που αναπτύχθηκε εκείνα τα χρόνια, αν και δεν ήταν σαφής, οριοθετημένος και ενιαίος, όπως τον θέλησε ίσως ο συμφιλιωτικός μύθος που δημιουργήθηκε μετά το 1974, προκάλεσε την αντίδραση εκείνων που επιθυμούσαν τη διατήρηση των προπολεμικών κοινωνικοπολιτικών δομών εξουσίας και ιεραρχιών, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν εμφύλιες διαμάχες πρώτα ανάμεσα στους αντιστασιακούς και τους συνεργάτες των Γερμανών και έπειτα ανάμεσα στις ίδιες τις αντιστασιακές οργανώσεις.

Οι διαμάχες αυτές οδήγησαν σε μια ιδεολογική ένταση και πολιτική πόλωση, η οποία οξύνθηκε το Δεκέμβριο του 1944. Έξι μήνες πριν από το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου, βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις επενέβησαν, προασπιζόμενες τα συμφέροντα της χώρας τους στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μέση Ανατολή, για να συντρίψουν το ισχυρό εαμικό κίνημα.

Μετά την ήττα του ΕΛΑΣ στη μάχη της Αθήνας, αντιπρόσωποι της κυβέρνησης και του ΕΑΜ συνήλθαν στη Βάρκιζα στις 12 Φεβρουαρίου 1945 και υπέγραψαν συμφωνία. Η Συμφωνία της Βάρκιζας, που είχε την εγγύηση της βρετανικής κυβέρνησης και προέβλεπε τον εκδημοκρατισμό του στρατού και των σωμάτων Ασφαλείας και τη δημιουργία των απαραίτητων συνθηκών για τη

---

⁴⁹ «Επίσημα Έγγραφα επί της ρήξεως με τη Γιουγκοσλαβίαν και την Ελλάδα», γερμανική κατοχική έκδοση στα ελληνικά, Βερολίνο 1941

διεξαγωγή, το γρηγορότερο, εκλογών και δημοψηφίσματος, αποτελούσε μια ευκαιρία να αποκατασταθεί η εθνική ενότητα και να συμπορευτούν όλες οι δυνάμεις του τόπου στην ανασυγκρότηση της χώρας. Από την πλευρά των ηττημένων υπήρχε η θέληση για λήθη και εθνική ενότητα.

Οι ηγεσίες του ΕΑΜ και του ΚΚΕ επιθυμούσαν την ομαλή ένταξη τους στο κοινοβουλευτικό σύστημα.⁵⁰ Η προσκόλληση τους στην πορεία της νομιμότητας φάνηκε όχι μόνο από τις διεργασίες που έγιναν τότε για «το πέρασμα στο σοσιαλισμό με δημοκρατικές μεθόδους πολιτικής πάλης» και τη θεωρία «των δύο πόλων», αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίστηκαν όσα δικά τους στελέχη ήσαν αντίθετα σ' αυτή την πολιτική, όπως για παράδειγμα, τον Αρη Βελουχιώτη. Αλλωστε και ο ίδιος ο Ζαχαριάδης επέμενε ανένδοτα στην τήρηση της Συμφωνίας, ακόμα και όταν το πολιτικό κλίμα επιδεινώθηκε εξαιτίας της λευκής τρομοκρατίας.

Η Συμφωνία της Βάρκιζας, ωστόσο, παραβιάστηκε από τους νικημένους-οι οποίοι εφάρμοσαν στην πράξη το ρωμαϊκό *vae victis* (ουαί τοις ηττημένοις). Ενώ το μελάνι της υπογραφής δεν είχε προλάβει να στεγνώσει, εθνικιστικές οργανώσεις και ένοπλες συμμορίες άρχισαν να καταδιώκουν τους πολιτικούς τους αντιπάλους, να βιαιοπραγούν, να καταστρέφουν. Ο Ιω. Σοφιανόπουλος, μια εξέχουσα πολιτική φυσιογνωμία της εποχής, που ως υπουργός Εξωτερικών υπέγραψε τη Συμφωνία, αργότερα, στις 5 Μαρτίου 1950, ομολόγησε: *«Εγώ είμαι εκείνος που στις διαπραγματεύσεις της Βάρκιζας επέμενα μέχρι τέλους να μη δοθεί αμνηστία στον ΕΛΑΣ. Αν εγνώριζα όμως ότι η Δεξιά θα παρασπονδήσει κατά τοιούτον αναίσχυντον τρόπον, παραβιάζουσα την Συμφωνίαν, θα προτιμούσα να μου κοπεί το χέρι παρά να υπογράψω την Συμφωνίαν εκείνην».*

Στην κατάσταση απροκάλυπτης, άμετρης και ατιμώρητης βίας και τρομοκρατίας που διαμορφώθηκε - με την υποστήριξη του ελληνικού κράτους και των νόμιμων εκπροσώπων του και με την προκλητική ανοχή των Βρετανών - οι διωκόμενοι δεν είχαν άλλη επιλογή και διέξοδο παρά να καταφύγουν πάλι στην ορεινή ύπαιθρο. Όχι από επιθυμία για επανάσταση αλλά από ανάγκη επιβίωσης, όχι με εντολή της ηγεσίας τους αλλά με δική τους πρωτοβουλία, όχι με συνεννόηση μεταξύ τους αλλά σταδιακά, καθώς διώκονταν.

Αν και τα αίτια της έναρξης του εμφυλίου είναι ενδογενή, η διεθνής

---

⁵⁰ Αλ. Σακελλαρίου: *«Η θέση της Ελλάδος εις τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον»*, εκδόσεις «cosmos Greek- American Printing Company» Νέα Υόρκη 1944, σελ. 222- 223

συγκυρία αποτελεί σημαντική συνιστώσα του. Ο εμφύλιος διαπλέχθηκε με τις μεγάλες ιδεολογικές αντιθέσεις της ευρωπαϊκής ηπείρου και κλιμακώθηκε εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ των πρώην συμμάχων το 1946, για να λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις την επόμενη διετία με την αποδοχή της αμερικανικής βοήθειας από τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και με την παγίωση της σοβιετικής επιρροής στις χώρες που ελευθερώθηκαν από τον Κόκκινο Στρατό.

Ο παγκόσμιος διπολισμός παρασύρει την Ελλάδα στη δίνη μιας πρωτόφαντης σε οξύτητα και κλίμακα αντιπαράθεσης, από την οποία δεν μπόρεσε να ξεφύγει. Οι ηγεσίες όλων των πολιτικών παρατάξεων της χώρας φέρουν τεράστια ευθύνη γι' αυτό. Όχι μόνο γιατί δεν κατάφεραν να αρθούν στο ύψος των περιστάσεων και να εξασφαλίσουν ειρηνικό κατευνασμό των συγκρούσεων αλλά και γιατί υπολόγισαν ως αποφασιστικό παράγοντα της πολιτικής τους τη βοήθεια των «ξένων προστατών», για την απόκτηση της οποίας επέδειξαν εξαιρετική υποχωρητικότητα και δουλοπρέπεια.

Η χώρα βγήκε βαριά πληγωμένη από τον εμφύλιο με 40.000 νεκρούς σύμφωνα με επίσημες στατιστικές ή 60.000 έως 80.000 κατ' άλλους υπολογισμούς, ενώ 80.000 έως 100.000 άτομα διέσχισαν τα σύνορα και εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη.⁵¹ Εξάλλου, εκατοντάδες χιλιάδες κάτοικοι χωριών και κωμοπόλεων αναγκάστηκαν, είτε για να γλιτώσουν από τον πόλεμο είτε επειδή τους μετακίνησε ο εθνικός στρατός, να τραπούν προς τις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα προς την Αθήνα. Οι παραγωγικές δομές της χώρας καταστράφηκαν και το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν δεν ξαναβρήκε το προπολεμικό του επίπεδο παρά μόλις το 1950. Οι υλικές ζημιές ήταν εξίσου τεράστιες: 11.788 σπίτια, 54 σχολεία, 100 σιδηροδρομικοί σταθμοί, εκατοντάδες σιδηροδρομικές και οδικές γέφυρες.

Το χειρότερο ήταν ότι η χώρα δέχτηκε πολλά και αθεράπευτα ψυχικά τραύματα. Ο εμφύλιος δίχασε το λαό, εξέθρεψε πάθη και μίσση που διαπέρασαν τις πιο στοιχειώδεις μορφές κοινωνικής οργάνωσης (οικογένεια, γειτονιά, χωριό), έφθειρε το χαρακτήρα των ανθρώπων. Το εμφυλιακό κλίμα, ο διχασμός του λαού, συντηρήθηκε επί 25 και πλέον χρόνια και αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα στην ανάπτυξη και την πρόοδο της χώρας. Παράλληλα ενισχύθηκε η αμερικανική

---

⁵¹ «Επίσημα Έγγραφα επί της ρήξεως με τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα», γερμανική κατοχική έκδοση στα ελληνικά, Βερολίνο 1941

«προστασία» και η Ελλάδα εμφάνισε πολλά σημεία στρατιωτικής, οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης.

ΤΑ ΚΑΤΟΧΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

Μετά τη λήξη του πολέμου οι 19 νικήτριες χώρες εξέτασαν τις αναφορές των κυβερνήσεων για το κόστος των υλικών καταστροφών που υπέστησαν και όρισαν το ύψος των επανορθώσεων ή αποζημιώσεων που όφειλαν οι νικημένοι. Η ελληνική κυβέρνηση, εν μέσω του εμφυλίου πολέμου, εκτίμησε τις υλικές καταστροφές στο ύψος των 10.500.000.000 δολαρίων.⁵² Στο ποσόν αυτό περιλαμβάνονταν οι φθορές κυρίως των υποδομών: βομβαρδισμένα κτίρια από τον ελληνοϊταλικό και ελληνογερμανικό πόλεμο, ανατινάξεις λιμενικών εγκαταστάσεων, γεφυρών, σιδηροδρομικών σταθμών και σιδηροτροχιών, οδοστρωμάτων, δημοσίων κτιρίων κλπ. κατά τη γερμανική υποχώρηση. Στην εκτίμηση της ελληνικής κυβέρνησης δεν ελήφθησαν υπόψη τα ακόλουθα ποσά, για τα οποία υπήρχαν ελλειπείς κρίσεις:

1. Η αξία των πλαστών γερμανικών μάρκων, που χρησιμοποίησαν τα κατοχικά στρατεύματα από τον Μάιο ως τον Αύγουστο του 1941. Πρόκειται για χρήματα με τα οποία Γερμανοί στρατιώτες και αρχές Κατοχής «αγόραζαν» προϊόντα και υπηρεσίες από τους Έλληνες. Όταν οι τελευταίοι προσήλθαν σε τραπεζικά καταστήματα και προσπάθησαν να αλλάξουν αυτά τα χρήματα με ελληνικές δραχμές, πληροφορήθηκαν ότι: όλα τα χαρτονομίσματα έφεραν την ένδειξη ότι τυπώθηκαν από την ανύπαρκτη Τράπεζα Πίστεως του Ράιχ- κανένα χαρτονόμισμα δεν έφερε αριθμό- κανένα χαρτονόμισμα δεν έφερε τη υπογραφή οιοδήποτε μέλους του χιτλερικού οικονομικού επιτελείου
2. Η αξία των μετάλλων που πήραν οι Γερμανοί, όταν απέσυραν τα ελληνικά κέρματα από την αγορά και τα έλιωσαν. Συγκεκριμένα πρόκειται για: 3,5 (ή

---

⁵² Αλ. Σακελλαρίου: «Η θέση της Ελλάδος εις τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον», εκδόσεις «osmos Greek- American Printing Company» Νέα Υόρκη 1944, σελ. 222- 223

κατ' άλλες εκτιμήσεις 1,5) τόνους ασπιμιού, και 3,5 τόνους νικελίου, που επειγόντως χρησιμοποιήθηκε στην πολεμική βιομηχανία του Ράιχ

3. Εκείνο το μέρος των ράβδων χρυσού της Ελλάδας, που δεν μπόρεσε να πάρει μαζί της η κυβέρνηση του Εμμ. Τσουδερού και του βασιλιά Γεωργίου Β', όταν αποχώρησε αρχικά για την Κρήτη και αργότερα για την Αφρική.

Μολαταύτα, το συμβούλιο των νικητριών δυνάμεων έκρινε ότι οι ελληνικές διεκδικήσεις ήταν υπερβολικές, και μείωσε το ύψος του ποσού στα 3.400.000.000. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην Ιταλία και τη Βουλγαρία, χώρες που «προσικλήθηκαν» από τους Γερμανούς να συγκαταλέξουν την Ελλάδα το 1941, υποχρεώθηκαν να καταβάλουν αποζημιώσεις στην Ελλάδα.

Πέρα από αυτά, η σημερινή γερμανική κυβέρνηση πρέπει να αποπληρώσει το δάνειο που «παραχώρησε» η ελληνική κατοχική κυβέρνηση στο Ράιχ.⁵³ Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα στον κόσμο που «δάνεισε» στους κατακτητές της. Συγκεκριμένα, μεταξύ της ελληνικής και της γερμανικής πλευράς συμφωνήθηκε στη Ρώμη δάνειο ύψους 3.500.000.000 γερμανικών μάρκων. Μάλιστα, λίγο καιρό προτού καταληφθεί το Βερολίνο από τον σοβιετικό στρατό (1945), γερμανικές οικονομικές υπηρεσίες ετοιμάζονταν να πληρώσουν στην Ελλάδα δόση 470.000.000 μάρκων. Αλλά το δάνειο αυτό δεν αποπληρώθηκε, βέβαια, ποτέ από το Ράιχ!

Οι μεταγενέστερες γερμανικές κυβερνήσεις ήταν δύο: δυτικογερμανική και ανατολικογερμανική. Υποτίθεται ότι τις αποζημιώσεις για τα δυτικά κράτη θα πλήρωνε η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, ενώ τις αποζημιώσεις στα ανατολικά κράτη θα κατέβαλε η Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας. Η Ελλάδα δεν εισέπραξε τίποτε! Η σημερινή κυβέρνηση της Ομοσπονδιακής Γερμανίας αφήνει να εννοηθεί ότι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής συμφώνησε με τους ιθύνοντες της τότε Δυτικής Γερμανίας ότι η Ελλάδα παραιτείται της αποπληρωμής αυτών των αποζημιώσεων. Τα σχετικά έγγραφα αναφέρουν αποζημίωση 115.000.000 γερμανικών μάρκων για την αποζημίωση «Ελλήνων υπηκόων θιγέντων υπό εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως».

---

⁵³ Κωστής Κ., *Η οικονομική πολιτική*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Η Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996

Ασφαλώς οι θιγέντες είναι πολλοί, τα ποσά πολύ μεγαλύτερα και αφορούν το ελληνικό δημόσιο, εκτός από Έλληνες πολίτες ατομικά. Εξάλλου, στην κατεχόμενη Ελλάδα υπολογίστηκαν σε 66 τα ολοκαυτώματα -η μαζική εξόντωση, σύμφωνα με τον ορισμό της έννοιας και του όρου στο πλαίσιο των δικών της Νυρεμβέργης-, αν και μόνον 57.000 σχετικές αγωγές έχουν υποβληθεί κατά του γερμανικού δημοσίου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η περίοδος μεταξύ του 1923 και του 1940, μεταξύ δηλαδή της Μικρασιατικής Καταστροφής και της εισόδου της χώρας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα μπορούσε να οριστεί ως ο Ελληνικός Μεσοπόλεμος -σε αντιδιαστολή με τον Ευρωπαϊκό. Η ήττα των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία σηματοδοτεί τη λήξη μίας δεκαετίας συνεχών πολέμων, αλλά και τη διαγραφή της Μεγάλης Ιδέας μετά από μια εκατονταετία εδαφικών επεκτάσεων και πληθυσμιακών ενσωματώσεων.

Η εσωστρέφεια και τα αιτήματα εσωτερικής ανασυγκρότησης, στη βάση των νέων πολιτικοκοινωνικών δεδομένων, έμελλαν να εγγραφούν ως θεμελιακά χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής. Εξάλλου, πρόκειται για μια παραγμένη, γεμάτη αντιφάσεις και πισωγυρίσματα περίοδο-κλειδί για τη βαθύτερη κατανόηση και διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας ως τις μέρες μας.

Η Ελλάδα εξήγε καπνό, σταφίδα, κρασί, λάδι, σύκα, κ.ά. και εισήγε σιτηρά, κρέας και άλλα ζωοκομικά προϊόντα, ζάχαρη, ρύζι κ.ά. Πριν από τον πόλεμο η Ελλάδα δεν είχε αυτάρκεια σε τρόφιμα και επομένως, για να διατηρηθεί το επίπεδο διατροφής του λαού, ήταν απαραίτητος ο συμπληρωματικός εφοδιασμός της από το εξωτερικό. Η Ελλάδα τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια είχε να αντιμετωπίσει τις συνέπειες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, της Μικρασιατικής Καταστροφής, αλλά και να ξεπεράσει τις οικονομικές επιπτώσεις και να αφομοιώσει το ενάμισι περίπου εκατομμύριο προσφύγων που έρχονταν στην Ελλάδα από τη Μικρά Ασία.

Εκτός των άλλων, οι Έλληνες ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν το κόστος κατοχής, δηλαδή την κάλυψη όλων των αναγκών των κατακτητών με το ελληνικό προϊόν. Ο πόλεμος του 1940-1941 είχε ήδη δημιουργήσει ένα τεράστιο έλλειμμα της τάξεως των 4.563.000.000 δραχμών το 1940 και 7.516.000.000 δραχμών το 1941. Αυτή τη χρονιά το κόστος κατοχής είναι τετραπλάσιο από τα προβλεπόμενα έσοδα. Η πολιτική της κακοδιαχείρισης επέσπευσε την επιδείνωση της οικονομίας η οποία δεν μπορεί να επωφεληθεί από τους φόρους και τα εισοδήματα που εισπράττονταν προπολεμικά. Το 1941 το κόστος κατοχής φτάνει το 40% του εθνικού εισοδήματος, ενώ τον επόμενο χρόνο το 90%. Η διαδικασία αυτή συνετέλεσε στην ανοδική πορεία του πληθωρισμού που έφτασε σε απίθανα ύψη ως την Απελευθέρωση. Με την άνοδο του κόστους κατοχής η κυβέρνηση αναγκαζόταν να αυξήσει τις τιμές καθώς η κίνηση

της δραχμής αυξανόταν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, νέα άνοδο του κόστους κατοχής και έτσι συνεχιζόταν ο φαύλος κύκλος.

Η χώρα βγήκε βαριά πληγωμένη από τον εμφύλιο με 40.000 νεκρούς σύμφωνα με επίσημες στατιστικές ή 60.000 έως 80.000 κατ' άλλους υπολογισμούς, ενώ 80.000 έως 100.000 άτομα διέσχισαν τα σύνορα και εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Ευρώπη. Εξάλλου, εκατοντάδες χιλιάδες κάτοικοι χωριών και κωμοπόλεων αναγκάστηκαν, είτε για να γλιτώσουν από τον πόλεμο είτε επειδή τους μετακίνησε ο εθνικός στρατός, να τραπούν προς τις μεγάλες πόλεις και ιδιαίτερα προς την Αθήνα. Οι παραγωγικές δομές της χώρας καταστράφηκαν και το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν δεν ξαναβρήκε το προπολεμικό του επίπεδο παρά μόλις το 1950. Οι υλικές ζημιές ήσαν εξίσου τεράστιες: 11.788 σπίτια, 54 σχολεία, 100 σιδηροδρομικοί σταθμοί, εκατοντάδες σιδηροδρομικές και οδικές γέφυρες.

Το εμφυλιακό κλίμα, ο διχασμός του λαού, συντηρήθηκε επί 25 και πλέον χρόνια και αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα στην ανάπτυξη και την πρόοδο της χώρας. Παράλληλα ενισχύθηκε η αμερικανική «προστασία» και η Ελλάδα εμφάνισε πολλά σημεία στρατιωτικής, οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης.

Μετά τη λήξη του πολέμου οι 19 νικήτριες χώρες εξέτασαν τις αναφορές των κυβερνήσεων για το κόστος των υλικών καταστροφών που υπέστησαν και όρισαν το ύψος των επανορθώσεων ή αποζημιώσεων που όφειλαν οι νικημένοι. Η ελληνική κυβέρνηση, εν μέσω του εμφυλίου πολέμου, εκτίμησε τις υλικές καταστροφές στο ύψος των 10.500.000.000 δολαρίων. Το συμβούλιο των νικητριών δυνάμεων έκρινε ότι οι ελληνικές διεκδικήσεις ήταν υπερβολικές, και μείωσε το ύψος του ποσού στα 3.400.000.000.

Εν κατακλείδι η ελληνική οικονομία βγήκε βαριά πληγωμένη από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε όλους τους τομείς της. Η γεωργία και η κτηνοτροφία που ήταν ο βασικός της παραγωγικός τομέας αποδεκατίστηκε. Η παιδεία, η υγεία και ο πολιτισμός μπήκαν σε δεύτερη μοίρα που είχε ως αποτέλεσμα τη λεηλασία ολόκληρης της πολιτισμικής μας περιουσίας από τον εκάστοτε κατακτητή. Τέλος, η πολιτική που ακολούθησε δεν κρατήθηκε στο ύψος των περιστάσεων με αποτέλεσμα τον εμφύλιο σπαραγμό, ο οποίος κατακερμάτισε και τις λιγοστές ελπίδες για ανάκαμψη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ✓ *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη Γ' Λυκείου* 2002
- ✓ *Ιστορία των Ελλήνων* τ. 13ος εκδ. Δομή
- ✓ Εγκυκλοπαίδεια ΠΑΠΥΡΟΣ-LAROUSSE BRITANNICA τόμος Ελλάς 2.
- ✓ Βερέμης Θ. — Γουλιμή Γ., Ελευθέριος Βενιζέλος: *Κοινωνία—Οικονομία—Πολιτική στην εποχή του*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.
- ✓ Δημαράς Αλ., *Το εκπαιδευτικό έργο*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από τον θάνατό του», Η Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996. Δημαράς Κ. Θ.
- ✓ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (1914-41), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977.
- ✓ Κωστής Κ., *Η οικονομική πολιτική*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Η Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996.
- ✓ Μάνεσης Αριστ., *Το εκπαιδευτικό έργο*. Στο Αφιέρωμα «Ελευθέριος Βενιζέλος: 60 χρόνια από το θάνατό του», Καθημερινή Επτά Ημέρες, Κυριακή 8 Δεκ. 1996.
- ✓ Μαυρογορδάτος Γ. Θ. — Χατζηϊωσήφ Χρ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (συλλογικός τόμος), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992.

- ✓ Σούρλας Π., *Τι είναι τελικά ο φιλελευθερισμός*, Το Βήμα (Νέες Εποχές — Ιδέες), 15 Σεπτεμβρίου 1996.
- ✓ *Διάγγελμα προς το λαό της πρωτεύουσας την πρώτη μέρα της Γερμανικής κατοχής*. Εφημερίδες 28/4/1941
- ✓ Σπ. Λιναρδάτου: *«Ο πόλεμος του 1940- 41 και η μάχη της Κρήτης»*, εκδόσεις «Διάλογος», τόμος Β'
- ✓ Ολόκληρη η διακοίνωση: Β.Π. Παπαδάκη: *«Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου 1940- 1945»*, Αθήναι 1957
- ✓ *«Επίσημα Έγγραφα επί της ρήξεως με τη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα»*, γερμανική κατοχική έκδοση στα ελληνικά, Βερολίνον 1941
- ✓ Heinz Richter: *«Η Ιταλο-γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδος»*, εκδόσεις «Γκοβόστη»
- ✓ Αντιστράτηγου Γεωργίου Κ. Σ. Τσολάκογλου: *«Απομνημονεύματα»*
- ✓ Αλ. Σακελλαρίου: *«Η θέση της Ελλάδος εις τον δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον»*, εκδόσεις «osmos Greek- American Printing Company» Νέα Υόρκη 1944
- ✓ Σ. Γρηγοριάδη: *«Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας»*, εκδόσεις «Καπόπουλος» τόμος 1ος
- ✓ Mark Mazower: *«Στην Ελλάδα του Χίτλερ»* εκδόσεις «Αλεξάνδρεια»

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ

<http://politikokafeneio.com/pedia/>

<http://www.media.uoa.gr/>

<http://www.komvos.edu.gr/>

<http://www.pess.gr>

<http://www.williambowles.info/>

<http://news.kathimerini.gr>

<http://www.infed.org>

<http://muse.jhu.edu>

<http://www.cpn.org>

<http://homepage.ntlworld.com>

<http://www.e-elides.gr>

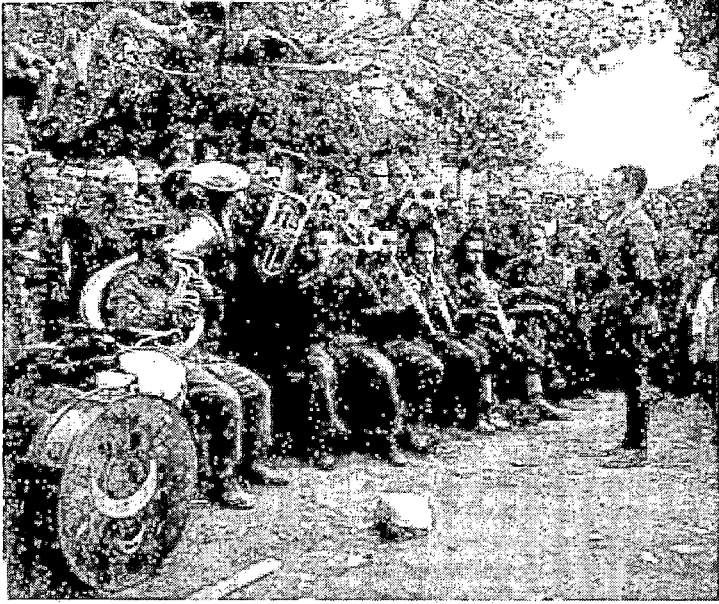
<http://www.wikipedia.gr/>

<http://www.keda.uoa.gr>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

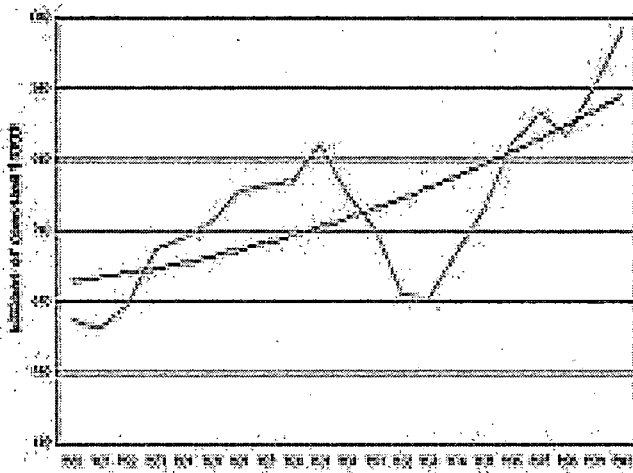

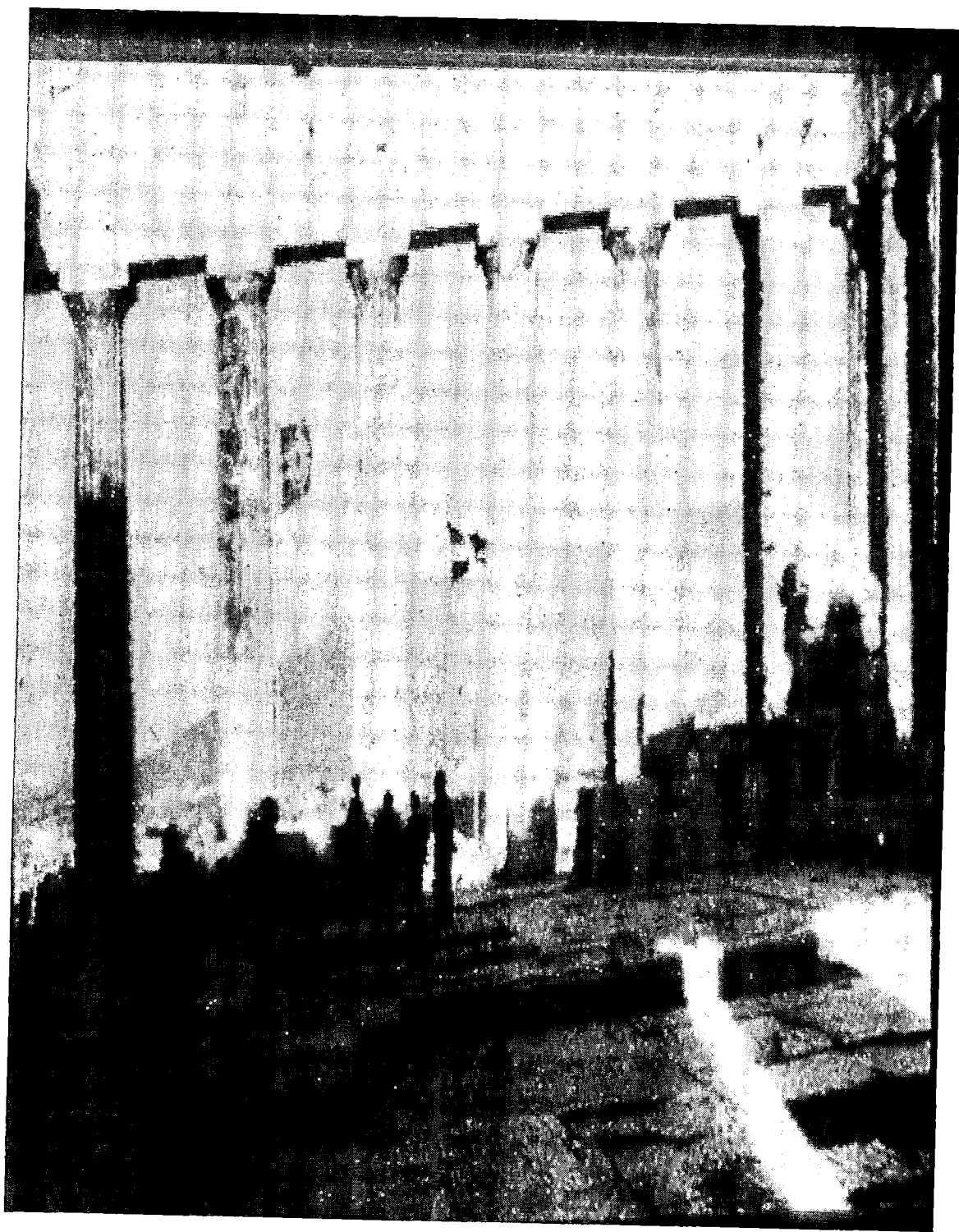
GDP 1920-1940

Historical Guide

ΤΗ ΠΥΣΤΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΙΑΣ 1941
ΟΙ ΠΑΤΡΙΟΤΕΣ
ΑΝΤΙΩΝΕ ΤΑΞΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΝΤΑ
ΚΑΤΕΡΑΣ ΑΝΤΙΣΤΗΝΑ
ΤΗΝ ΝΑΖΙ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗΝ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΕΡΙ ΣΠΑΧΟ ΤΗΣ ΑΡΧΕΛΩΝΗΣ

ΕΝΓΕΣΤΡΕΑΤΟ ΤΗΝ
ΠΕΝΩΜΕΝΑ ΤΟΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΗΝΑ 1941
ΤΟ 1992

ΝΕΟΛΟΓΟΣ

ΠΑΤΡΩΝ

ΣΥΝΔΡΟΜΑΙ ΕΞΕΤΕ
 ΕΤΗΣΙΑ .....
 ΕΞΑΜΗΝΟΣ .....
 ΕΠΙ ΑΡΙΘΜΟΥ .....
 ΠΡΟΤΑΞΗΓΗΘΕΝΤΑΣ
 ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΒΑ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
 ΔΙΑΤΕ .....
 ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΕΙΣ
 ΑΣ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ

Μ/Υ ΑΡΙΘΜΟΣ 111 ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΚΑΝΑΚΑΡΗ, 192—ΤΗΛΕΦΩΝΟΝ: ΓΡΑΦΕΙΩΝ—ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩΝ 25-93 ΠΑΤΡΑΣ - ΟΙΚΟΥΜΗ 24 ΑΠΡΗΛΙΟΥ

**ΛΕΥΣ ΚΑΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΔΙΑ ΔΙΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΑ
 ΛΟΥΝ ΤΗΝ ΜΕΤΑΦΟΡΑΝ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΡΗΤ
 ΓΟΝ ΣΚΟΠΟΝ ΟΠΩΣ ΣΥΝΕΧΙΣΘΗ ΕΚΕΙΘΕΝ Ο ΔΙΕΞΑΓΟΜΕΝΟΣ ΑΙ**

**ΘΑΡΡΗΣΕΤΕ, ΕΛΛΗΝΕΣ, ΟΥΔΕ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΔΥΝΗΡΑΝ ΑΥΤΗΝ ΣΤΙΓΜΗΝ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΑΣ. ΑΙ Κ
 ΕΡΑΙ ΘΑ ΕΠΑΝΕΛΘΟΥΝ,, "ΝΑ ΕΙΣΘΕ ΒΕΒΑΙΟΙ ΟΤΙ ΓΡΗΓΟΡΑ ΉΜΕΡΩΝΕΙ ΛΑΜΠΡΑ ΕΘΝΙΚΗ ΗΜΕ
 ΛΥΤΕΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ,, "ΜΕΙΝΑΤΕ ΠΙΣΤΟΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΔΕΑΝ ΜΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ ΠΑΤΡΙΔΟ**

... και θα δο-
 κησώμεν εν τῷ μεγαλῷ
 Μείντε πιστοὶ εἰς τὴν
 ἰδέαν μιᾶς ἠνωμένης &
 διαίτητος, ἐλευθέρας Πα-
 τριδος. Ἐντείνατε τὰς

ς, Πάτρας, 24.4.1941